

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Гуманітарний факультет
Кафедра історії
Лабораторія історичного краєзнавства

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

(ВИПУСК III)

матеріали науково-теоретичної конференції
викладачів, аспірантів та студентів
(23-24 квітня 2009 р.)

Суми
Видавництво СумДУ
2009

Актуальні питання історії та культури. Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. - Суми: Вид-во СумДУ, 2009. - Вип. III. - 136 с.

Видання рекомендовано до друку рішенням кафедри історії СумДУ (протокол №10 від 28.05.2009 р.)

Збірник містить наукові доповіді, повідомлення та реферативні матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського державного університету, присвячені актуальним питанням історії, культурології та краєзнавства.

Редактори: В.М.Власенко, О.В.Глушан, С.І.Дегтярьов, В.А.Нестеренко

© Сумський державний університет, 2009

ПОСТАТЬ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ Й УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У РУМУНІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Нинішнього року в Україні відзначають 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу. Незважаючи на широке і довготривале обговорення в історичній літературі постаті Івана Мазепи, окремі сторінки його біографії, зокрема перебування в еміграції, залишаються маловідомими для широкого загалу¹.

З поразкою Української революції 1917-1921 рр. велика кількість українців опинилася за межами Батьківщини. Численні осередки української еміграції були в Австрії, Німеччині, Польщі, Франції, Чехо-Словаччині та інших країнах. Декілька тисяч українських емігрантів проживало у Румунії. Завдяки організаційній і матеріальній підтримці Надзвичайної дипломатичної місії (НДМ) УНР у цій країні були створені громадські організації, що об'єднували більшість емігрантів². Це - Філія Українського товариства (прихильників) Ліги Націй³, Українське співоче товариство "Дума", Союз українських жінок-емігранток, Українське ощадно-позичкове товариство "Згода". Восени 1923 р. на Першій конференції української еміграції у Румунії було засновано Громадсько-допомоговий комітет, який став головним центром всієї української еміграції в країні⁴. Саме ці організації і займалися громадсько-політичною і культурно-освітньою діяльністю серед емігрантів, зокрема, видавали українську пресу, відзначали державні і релігійні свята, ювілеї відомих українських державних і культурних діячів.

Не минули увагою емігранти і постаті гетьмана І.Мазепи, який за понад два століття до цього також опинився в еміграції і був похований у Румунії. У листі голови НДМ К.Мацієвича до Голови Директорії УНР Симона Петлюри від 3 жовтня 1923 р. зазначалося, що під час роботи Першої конференції української еміграції у Бухаресті було відкрито монумент загиблим за незалежність України, влаштовано панахиду по гетьманам І.Мазепі і П.Орлику та всіх, хто загинув у боротьбі за волю України⁵. У листі також йшлося про те, що Місія УНР хоче запросити до Румунії відомого громадсько-політичного діяча, соратника С.Петлюри, вченого В'ячеслава Прокоповича для дослідження питання перебування

І.Мазепи у Румунії. За результатами студій передбачалося за кошти місцевої еміграції видати книгу про відомого гетьмана⁶. Проте проект не був реалізований.

Щороку українські емігранти відзначали Свято незалежності України (проголошення Центральною Радою IV Універсалу). Під час святкових заходів лідери еміграції виступали на актуальні політичні й історичні теми. Так, 22 січня 1927 р. у Бухаресті колишній поручик Армії УНР, секретар військової секції НДМ УНР у Румунії, доктор філософії, заступник голови Громадсько-допомогового комітету і Філії Українського товариства Ліги Націй, уродженець Полтавщини В.Трепке виголосив доповідь *“Мазена і мазепинство”*, в якій навів паралелі між українськими емігрантами початку XVIII ст. та 20-х років XX ст. Доповідач охарактеризував становище різних верств українського суспільства за гетьманства І.Мазепи, політику московського уряду в Україні, причини, що спонукали гетьмана перейти на бік Карла XII. Наступні покоління борців за вільну Україну успадкували *“його буяючий дух, що прагнув до великої національної ідеї та що керував усім життям і діяльністю Великого Гетьмана”*. Час від часу дух І.Мазепи, на думку В.Трепке, *“мов дрімаючий вулкан, спалахував своїми вогниками то в тому, то в іншому місці - чи то в мистецтві, чи то в літературі, щоби по двох століттях знову кинути силу народу українського в нову боротьбу за державну незалежність України”*⁷.

Святкові заходи відбувалися не лише у румунській столиці, але і в інших місцях перебування емігрантів - в Бакеу, Гавані, Добруджі, Кишиневі тощо. Так, 29 січня 1928 р. у церкві села Извор в урочистих заходах місцевої української громади взяв участь священник Бужор з Бакеу, який виявив знання не лише з історії України, але й історії її визвольної боротьби, згадавши гетьманів Б.Хмельницького й І.Мазепу та дружні відносини українських гетьманів з господарями Молдавії та Валахії⁸.

Зауважимо, що 1932 р. українські емігранти у Болгарії, Польщі, Чехо-Словаччині та інших країнах урочисто відзначали 300-річчя від дня народження І.Мазепи⁹. Так, відомий український історик Д.Дорошенко у Ржевниці¹⁰ і Празі¹¹ виголосив доповіді про гетьмана та його добу. На ювілей гетьмана відгукнулися й українські науковці у Румунії. В.Трепке опублікував на сторінках історичного календаря-альманаху *“Червоної калини”* 3 статті, присвячені І.Мазепі.

У першій статті автор порівняв політичну ситуацію в Україні після Полтавської битви 1709 р. й Української революції 1917-1921 рр., визначивши спільні риси, відмінності та наслідки цих двох подій для України. В.Трепке охарактеризував науковий доробок дослідників постаті І.Мазепи, звернувши увагу на оцінки діяльності гетьмана таких науковців, літераторів і митців, як Д.Байрон, І.Борщак¹², Г.Верне, М.Возняк, віконт до Воге, Вольтер, В.Гюго, Х.Кемпел, Б.Лепкий, М.Шерер та інші.¹³ Автор навів нові дані академіка М.Возняка про місце і час народження гетьмана¹⁴.

У другій статті В.Трепке проаналізував роботи істориків про місце смерті і поховання І.Мазепи. Він звернув увагу на розбіжності щодо цього у працях Д.Бантиш-Каменського¹⁵, М.Когальнічану, М.Костомарова¹⁶, М.Маркевича¹⁷, свідченнях Г.Герцика¹⁸, хроніках молдавських літописців М.Костіна та Нікульчі. Автор підтримав думку деяких істориків про те, що гетьман помер у м.Бендери (Тягина), а похований був у церкві св. Юра (Георгія) м.Галац¹⁹.

У третій статті, що була написана 1930 р. на замовлення Українського наукового інституту у Варшаві, йшлося про подорож автора по місцях Румунії, пов'язаних з іменем І.Мазепи. Перебуваючи у Галаці, автор відвідав на Мазепиній вулиці (тогочасна офіційна назва - *В.В.*) церкву Пречистої Діви, де нібито був похований гетьман. Проте, за свідченнями священника цієї церкви, доктора богослов'я Бельдіє, який займався історією церков Галаца й опрацював чимало документів, поховання І.Мазепи відбулося у церкві монастиря по вулиці св. Юра, що знаходилася недалеко (15 хвилин ходу) від церкви Пречистої Діви. Монастир св. Юра розташований на високому березі Дунаю. У 1821 р. турки пограбували Галац, сплюндрувавши монастир і церкву Пречистої Діви. Тому речей з часів І.Мазепи не залишилося.

Проте два факти свідчили про перебування у церкві монастиря св. Юра українського гетьмана. По-перше, під час служби Божої ім'я І.Мазепи поминають серед ктиторів церкви. По-друге, перед входом до церкви з-поміж старих плит з надгробків лежить велика (більше метра завдовжки) мармурова плита із дуже затертим написом, але чітко окресленою в головах фігурою двоголового орла²⁰.

За свідченнями М.Когальнічану, який відвідав Галац 1830 р., гетьмана поховали посеред церковної трапези у цегляному склепі з мармуровою плитою з висіченою на ній епітафією, гербом України і Мазепи та фігурою одноголового орла. У 1835 р. родичі померлого

боярина Сердара Дерекчи-Баші виявили бажання поховати небіжчика також посеред церкви св. Юра. Монахи, які ховали боярина, “*підняли плиту-надгробок, відкрили склеп могили І.Мазепи, де знайшли череп і кості Гетьмана, хоч не знали чий це останки, але розуміли, що тут була похована якась поважна людина й тому, залишивши останки Гетьмана в тій же могилі, поховали й Дерекчи-Башу*”. За місцевим звичаєм, через декілька років рідня боярина вирішила остаточно перепоховати тіло свого родича. До того ж вийшов закон молдавської влади про заборону ховати людей у церквах. Тому останки боярина і гетьмана разом були перепоховані у новій могилі праворуч від входу до церкви. Було виготовлено і нову мармурову плиту з написом, на якій родичі захотіли зберегти зовнішні ознаки іменитості (імовірно родичам боярина імпонувало те, що його останки лежали поряд з останками якоїсь дуже знатної особи), що були на попередньому надгробку. Тому різьбяр, який не дуже знався на тонкощах геральдики, вирізав з герба І.Мазепи замість одноголового двоголового орла, подібного до австрійського. М.Когальнічану, який вдруге відвідав Галац у 1845 р., звернув увагу на цю відмінність надгробної плити, про що і написав на сторінках російського журналу “*Исторический Вестник*” (1892, кн.І, с.295)²¹.

У м.Бендери по вулиці Аккерманській В.Трепке відвідав старовинний (проте перероблений) будинок з вишуканою архітектурою. Його називали “*Мазепин Дім*”. Прибувши до Бендер, гетьман України і шведський король розташувались табором на березі Дністра коло села Варниці. “*Мазепин Дім*” був одним з найбільших і вишуканих. Імовірно, це була якась турецька державна інституція - комендатура або резиденція бендерського паші (генерал-губернатора). Зрозуміло, що там мусили бувати І.Мазепа і Карл XII. Не виключено, на думку В.Трепке, що коли гетьман серйозно захворів і не міг лишатися у таборі, то скористався гостинністю господаря будинку, а можливо там і помер. Факт, що назва дому не зникла протягом понад ста років панування у Бессарабії російської влади, свідчить про те, що той будинок тісно пов’язаний з ім’ям гетьмана.

У с.Варниця В.Трепке також знайшов пам’ятки перебування там І.Мазепи. На узгір’ї при околиці села заходами румунської влади і шведського посольства був поставлений невеликий обеліск з написом “*Carolus XII Rex Suediae*” на тому місті, де колись стояв будинок, в якому у 1709-1710 рр. жив Карл XII. Нижче від обеліску

на березі Дністра стояли трикутником три криниці з “*журавлем*”, які називали “*мазепиними*”. Імовірно, їх зробили козаки за давнім молдавським й українським звичаєм (згадайте Шевченкову “*Москалеву криницю*”) на спогад про душі померлих близьких та поважних людей. Таким чином вшановувалася й увіковічувалася пам’ять про них²².

Отже, українська еміграція у Румунії пам’ятала про події початку XVIII ст., шанобливо ставилася до вітчизняної історії та її відомих постатей. Заходами еміграції влаштовувалися урочистості, присвячені ювілеям І.Мазепи, українсько-шведського союзу, виголошувалися доповіді на історичні теми. Окремі емігранти намагалися дослідити питання про перебування гетьмана у Румунії. Перспективними, на наш погляд, є дослідження питання перебування гетьмана І.Мазепи за сторінками емігрантської преси, українськими істориками-емігрантами та науковцями діаспори.

¹Див.: *Гнатюк М.* Емігрантська доля Мазепи: Іван Мазепа в українській емігрантській літературі // Іван Мазепа та його доба. Матеріали міжнарод. наук. конф. - Ужгород, 2001. - С.67-74; Мазепіана в дослідженнях вчених української діаспори XX ст. // Українознавство. - 2002. - №4. - С.217-219; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К., 2004. - 602 с. та інш.

²*Власенко В.М.* Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії - організатор громадсько-політичного життя української еміграції // Сумська старовина. - 2008. - №XXV. - С.76-84.

³З історії виникнення Філії Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті (до 85-ліття з дня заснування громадської організації української еміграції в Румунії) / Передм., упор. і коментарі *В.М.Власенка* // Сумська старовина. - 2007. - №№XXI-XXII. - С.79-103; *Власенко В.М.* Кость Мащевич на чолі філії Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті (1922-1925) // Український вимір. Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. - Вип.6. - Ніжин: Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя, 2007. - С.82-85.

⁴*Власенко В.* Перша конференція української еміграції у Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) // Українознавство - 2008. Календар-щорічник. - К.: Укр. центр духовн. культури, 2007. - С.172-178.

⁵Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.3696. - Оп.2. - Спр.7. - Арк.334.

⁶Там само. - Арк.428.

⁷Хроніка. В Румунії. *Д.Г.* Свято незалежності в Румунії // Тризуб. - Париж, 1927. - №8. - С.25-27.

⁸*Геродот Д.* В радісні дні (листи з Румунії) // Тризуб. - 1928. - №12. - С.20.

⁹Хроніка. В Болгарії. Вечір пам'яті гетьмана Івана Мазепи та композитора М.Лисенка // Тризуб. - 1932. - №17. - С.14.

¹⁰Хроніка. В Чехословаччині. Святування ювілею гетьмана І.Мазепи в Ржевніцях // Тризуб. - №32-33. - С.40-41.

¹¹Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.269. - Оп.1. - Спр.238. - Арк.45. Див. також: *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. Збірник. - Варшава, 1938. - Т.1. - С.3-34.

¹²Див.: *Борицак І., Мартель Р.* Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Авториз. пер. з франц. і передмова *М.Рудницького*; Упоряд. *Л.Ю.Копань*. - К., 1991. - 316 с.

¹³Про образ І.Мазепи у світовій літературі див.: *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу // Записки чина св. Василя Великого. - Жовкля, 1932. - Т.4. - С.292-316; *Вергун І.* Гетьман Іван Мазепа у французькому мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії (частина 1) // Визвольний шлях. - 1967. - №12. - С.1376-1383; *Господин А.* Мазепа у світовій літературі. - Вінніпег, 1987 та інші.

¹⁴*Трепке В.* Памяти гетьмана Івана Мазепи (з нагоди 300-ліття його народин) // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1933 рік. - Львів, 1933. - С.1-4.

¹⁵Див.: *Бантши-Каменский Д.* История Малой России. У 3 т. - Т.2. - М., 1842. - С.124.

¹⁶Див.: *Костомаров Н.* Мазепа: Истор. монография. - М., 1882. - С.438-439.

¹⁷Див.: *Маркевич Н.А.* История Малороссии. У 5 т. - М., 1842-1843. - Т.2. - С.505.

¹⁸Допрос Григорія Герцика об участі його в измене Мазепи // Киевская старина. - 1883. - №3. - С.595-610.

¹⁹*Трепке В.* На розшуках за могилою Гетьмана Мазепи // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1933 рік. - Львів, 1933. - С.18-21. Див. також: *В.А.* Мазепа. Молдавские сведения о месте погребения и могиле его // Киевская старина. - 1885. - №7. - С.501-505; *Кревецкий І.* Могила Івана Мазепи // Стара Україна. - 1924. - №6. - С.86-87; *Резакевич К.* Про могилу Івана Мазепи // Київська старовина. - 1995. - №3. - С.49-52; *Ричка В.* У пошуках поховання гетьмана // Київська старовина. - 1995. - №3. - С.54-55 та інші.

²⁰*Трепке В.* Паломництво на могилу Гетьмана Мазепи // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1933 рік. - Львів, 1933. - С.21-24.

²¹*Він же.* На розшуках за могилою Гетьмана Мазепи // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1933 рік. - Львів, 1933. - С.20.

²²*Він же.* Паломництво на могилу Гетьмана Мазепи // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1933 рік. - Львів, 1933. - С.24-25.

ДОКТОР ВСЕВОЛОД ВАСИЛЬЕВИЧ ЗАВЬЯЛОВ (1895-1965). К ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭМИГРАЦИИ ИЗ УКРАИНЫ

В 1991 г. мы опубликовали первую обстоятельную биографию физиолога, профессора Новороссийского университета в Одессе Василия Васильевича Завьялова (1873-1930, София). Менше известно о его сыне, также физиологе, Всеволоде Завьялове. О нем мы даем только небольшую информацию в статье "*Профессора-беженцы из России на медицинском факультете Софийского университета*" (Русская газета (София). - 2004.10.21. - №43) в связи с рассказом о его отце. Есть необходимость осветить биографию Вс.Завьялова более детально, и мы с этой целью будем опираться на архивные материалы, которые вводятся в научный оборот впервые.

Согласно подлиннику выписки из метрической книги Успенской церкви в Юрьеве (ныне - Тарту, Эстония) он родился 29 (sic!!!) февраля 1895 г. (Л.39; здесь и далее ссылки на студенческое дело Вс.Завьялова: Государственный архив Одесской области (далее - ГА ОО). - Ф.45. - Оп.18. - Д.1639. - Лл.1-63). Однако в паспортной книжке его отца (хранится в личном деле Вас.В.Завьялова в Историческом архиве Эстонии) отмечена другая дата - 28 февраля 1895 г. Из чего мы делаем вывод, что в первом случае явная описка, так как в феврале 1895 г. было только 28 дней. Таким образом, дата рождения Всеволода Завьялова 28.02(12.03) 1895 г., а место рождения - Юрьев, где в то время его отец учился на 4 курсе (8 семестр) медицинского факультета университета и одновременно исполнял обязанности ассистента по найму в физиологическом институте этого университета у проф. В.Н.Попова (1862/1863-1895). Матерью новорожденного была Гликерия Матвеевна Завьялова, урожденная Науменко (1872-1904) - повивальная бабка, дочь крестьянина слободы Михайловской Усть-Медведицкого округа Области войска Донского. Семья Завьяловых находилось в то время в тяжелом материальном положении (Вас.В.Завьялов - сын безземельного крестьянина). Способный студент обратил на себя внимания проф. Попова, который предоставил ему возможность заработать в качестве исполняющего обязанности ассистента. Крестной матерью

новорожденного стала супруга профессора Анна Николаевна Попова. Отец нашего героя, по окончании университета в 1896 г., продолжает работать на той же кафедре физиологии, в 1899 г. - стал доктором медицины и приват-доцентом.

В 1901 г. семья переезжает в Одессу, где глава семьи получил место лаборанта и одновременно приват-доцента Императорского Новороссийского университета. Уже с 1903 г. Вас.В.Завьялов - профессор кафедры физиологии этого университета. В Одессе Всеволод Завьялов получил среднее образование, причем в 1909-1913 гг. учился в 1-й (Ришельевской) гимназии. Надо отметить, что в гимназии он изучал, кроме латыни, французский и немецкий языки. Получив в июне 1913 г. аттестат зрелости, он подает свои документы на историко-филологический факультет, однако в том же году все же решил учиться на медицинском факультете. На лето 1914 г., после окончания первого курса, у него следующие планы: побывать в с.Владимировка Херсонского уезда Херсонской губернии, заехать в Чухлому (отец родом из сельца Нововасильевское Бореевской волости Чухломского уезда Костромской губернии), и, наконец, надо думать, как всегда, поехать в Эссентуки Терской области, где его отец на протяжении многих лет в летний сезон заведовал Эссентукской химико-микробиологической и бактериологической лабораторией Общества врачей, практикующих на Кавказских минеральных водах.

1914 г. ознаменовался началом Первой мировой войны, которая всколыхнула все слои тогдашнего русского общества, вызвав патриотический подъем. Летом 1915 г. Всеволод Завьялов - на Юго-Западном фронте на службе Всероссийского земского союза. На имя ректора он подает прошение следующего содержания: *“Имею честь донести до сведения, что я зачислен по прошению в число военнослужащих отдела Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза в качестве брата милосердия 1-го эпидемического отряда. Киев, 15 июля 1915 г.”*. В августе этого же года он снова в Эссентуках. В сентября 1915 г. студент 3 курса Завьялов не приступает к занятиям, а едет в действующую армию, в связи с чем в университет подает прошение: *“Прошу считать в отпуске, ибо служу в Бессарабском хирургическом отряде при 8-м корпусе на Юго-Западном фронте в качестве заведующего двукольным транспортом, причем адрес мой следующий. Управление*

Красного Креста при Штабе 8 корпуса, Бессарабский передовой хирургический отряд”. Далее следует подпись и приписка: *“Действующая армия. 6 октября 1915 г.”*. К своему прошению он прилагает удостоверение от 9 октября о том, что он *“состоит на службе в хирургическом отряде Бессарабского губернского земства и заведует двукольным транспортом передового лазарета названного отряда”*. Возможно, тогда на фронте он познакомился с выпускницей Харьковского женского медицинского института Саррой Вульфовой (Софьей Владимировной) Тавьевой, которая в год русских революций стала его супругой. Она - дочь домовладельца, родилась в 1890 г. в Риге, где и окончила гимназию. В 1908-1914 гг. получала высшее образование в Харьковском женском медицинском институте. Весною 1912, 1913 и 1914 гг. работала на эпидемиях оспы, скарлатины и сыпного тифа в Богодуховском уезде Харьковской губернии. После окончания института работала в терапевтической клинике проф. П.И.Шатилова в Харькове. С мая 1915 г. по август 1917 г. - на фронте, заведующая эпидемическими отрядами. 7/20 октября 1917 г. на подлиннике метрики Вс.Завьялова была сделана следующая приписка: *“В означенной в этой метрической выписки Всеволод Васильевич Завьялов вступил первым браком с женщиной-врачом Саррой Вульфовой Тавьевой. Акт о браке внесен в книгу Одесской городской управы о бракосочетавшихся под №1 - 1917 г. За городского голову /подпись/. Секретарь /подпись/”*.

С 1917 г. С.В.Завьялова-Тавьева занималась в терапевтической факультетской клинике Новороссийского университета проф. С.С.Груздева, а 18/31 марта 1918 г. медицинским факультетом была избрана на должность сверхштатного ординатора этой клиники (ГА ОО. - Ф.45. - Оп.4. - Д.1277. - Лл.1-6). 23 июня этого же 1918 г. в семье Завьяловых появилась дочь - Мария. Всеволод же Завьялов в 1919 г. получил свидетельство о зачете 10 полугодий, то есть всего тогдашнего курса медицинского факультета.

В начале 1920 г., при приближении к Одессе Красной армии, семья Завьяловых эмигрировала. Они оказались в Болгарии, где проф. Вас.В.Завьялов в том же 1920 г. получил кафедру в Софийском университете, а Всеволод Завьялов с 7 сентября 1922 г. по 15 сентября 1932 г. был ассистентом кафедры физиологии и физиологической химии этого университета. В 1920-х годах

последний опубликовал около 10 научных работ, большинство из которых посвящены электрофизиологии. Они увидели свет в болгарских периодических изданиях: *“Медицинско Списание”* (1921-1925), *“Годишник на Софийския университет. Медицински факултет”* (1924-1932). Статью в последнем издании за 1929 г. Вс.Завьялов препроводил словами: *“Милому отцу и единственному учителю профессору Василию Васильевичу Завьялову ко дню тридцатилетия ученой деятельности эту работу посвящает автор. 23 мая 1929 г.”*, а опубликованную в ежегоднике за 1932 г. свою работу посвятил *“Памяти учителя и отца проф. Василия Васильевича Завьялова. 15.6.1873-24.2.1930”*. Одно сообщение Вс.Завьялова (о результатах исследования функций нервов левого заднего сердечного сплетения) появилось в русском берлинском журнале *“Врачебное обозрение”* (1922), который выпускало издательство *“Врач”*. В этом же издательстве в переводе с немецкого Вс.В.Завьялова издана книга Л.Пинкуссена /Pincussen *“Микрометодика. Количественное определение составных частей мочи и крови в небольшом количестве материала”* (Берлин, 1924. - 136 с./). О том, что для перевода книга была выбрана удачно, говорит то, что в СССР в 1930 г. она еще раз была издана, но переводчиком указан Е.И.Цукерштейн. В 1925 г. появилось руководство для практических занятий по физиологии крови Вс.Завьялова на болгарском языке.

В 30-х годах XX в. все меньше оставалось на преподавательских должностях в Софийском университете изгнанников из Российского государства. Официальная политика заключалась в том, что когда появлялся подготовленный на ту или иную научно-педагогическую должность болгарин, то именно его ставили на эти места, вместо эмигранта. В списке врачей в Болгарии, которые имеют право на практику в Царстве к 1 февралю 1936 г., помещены Всеволод В.Завьялов и София В.Завьялова. Их адрес: София, ул. *“Венелин”* №24. Отмечено - *“свободна практика”*. При ряде фамилий данного Списка указано и место работы, но не в нашем случае. Значит, возможно, в тот период супруги жили только за счет частной практики и нигде не служили.

Во Второй мировой войне Болгария была на стороне фашистской Германии. В Болгарии каждый болгарин, точнее, наверное, надо сказать каждый интеллигентный болгарин, Вам расскажет, что царь Борис III, вступив в войну на стороне Германии,

поставил перед Гитлером только два условия. Первое - болгар на русский фронт не посылать. Второе - болгарских евреев в концлагеря не отправлять. Хочется думать, что семья Завьялова благополучно пережили годы войны, ведь Сарра Завьялова, надо считать, была иудейка. Обращает на себя внимание, что бракосочетание Всеволода, родители которого были православные - отец из русской крестьянской семьи, а мать - также православная и, судя по девичьей фамилии, с украинскими корнями, так вот вступление в брак его с Саррой в 1917 г., уже после февральской революции, состоялось не в христианском храме, а городской управе Одессы, носив, таким образом, характер гражданской регистрации брака.

В 1945 г. в Пловдиве был открыт университет. В 1947-1951 гг. Вс.В.Завьялов в должности доцента возглавлял кафедру физиологии на медицинском факультете этого университета (в 1950 г. медфакультет выделился в самостоятельный вуз - Пловдивскую медицинскую академию). Кажется, что продолжение академической карьеры состоялось слишком поздно. Прошло 15 лет, как Вс.Завьялов оставил кафедру и вместе с тем научную работу, во всяком случае, нам неизвестны его научные публикации в этот период. Возможно, сказалось и то, что доцент Завьялов был из семьи белогвардейцев - так в Болгарии называют русских эмигрантов первой волны и гражданских беженцев (эмигрантов) в том числе, а это не приветствовалось, и я встречал сыновей наших изгнанников в Софии, разговаривал с ними, которые прошли через болгарский ГУЛАГ в эпоху *“народно-демократической революции”* и строительства социализма в Болгарии только за то, что они - русские белой эмиграции.

На *“русской”* части 93 участка Центрального софийского кладбища над одной из могил вертикально поставлена белого мрамора плита. На ней выбито: *“Д-р Всеволод Завьялов. 1895-1965”*. В 1998 г. я нашел эту могилу и сфотографировал надгробие. Я не знаю, кто установил этот надгробный памятник: вдова ли или дочь его, которая в 1942 г. окончила медицинский факультет Софийского университета.

**ДОКТОР МЕДИЦИНЫ НОВОРОССИЙСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА П.Х. КАЛАЧЕВ (1868-1946)**

Петр Христофорович Калачев - политический эмигрант первой волны. Как ученый-медик он оставил свой след в научной литературе.

Как следует из выписки из метрической книги Тобольской епархии Тюменской тюремной Богородицкой церкви, он родился 28.06/10.07/1868 г. в семье инспектора Тюменско-Ачинского ссыльного тракта подполковника Христофора Николаевича Калачева и его законной жены Надежды Григорьевны. Его отец из дворян Харьковской губернии, православный. Воспитывался в 1 кадетском корпусе. В службу вступил прапорщиком в Курский батальон внутренней стражи в 1843 г. В 1844 г. переведен в Архангельский пехотный полк, с 1845 г. - подпоручик. К моменту рождения сына - подполковник (с 1867 г.), а с 1870 г. - полковник. В 1879 г. произведен в генерал-майоры с увольнением от службы, с мундиром и пенсионом полного оклада. Был награжден орденами Св. Станислава 2 ст. и Св. Анны 3 ст., а также медалями - серебряной за усмирение Венгрии и Трансильвании в 1849 г. и бронзовую в память войны 1853-1856 гг. Имения никакого не имел. Дети: Вера - род. 1861 г., Николай - 1866 г., Петр - 1868 г., Ольга - 1870 г. и София - 1874 г.

Петр Калачев среднее образование получил в Тульской гимназии и в 1889 г. поступил в Императорский Московский университет, где слушал курс наук: на естественном отделении - в осеннем полугодии 1889 г. и весь 1890 г.; на историко-филологическом факультете - осеннее полугодие 1892 г., оба полугодия 1893 г. и весеннее полугодие 1894 г. 3/15 ноября 1893 г. в Московской Сергиевской церкви Петр Калачев был повенчан с девицей 19 лет, дочерью капитана Евгенией Ивановной Зиминой (она скончалась 14.09.1900 г. в сел. Староказачье Аккерманского уезда, где её супруг служил земским врачом); дети - Нина (род. 1895 г.) и Борис (род. 1897 г.). С сентября 1894 г. он был в Императорском Казанском университете, где слушал курс медицинских наук до конца весеннего полугодия 1897 г. В мае 1897 г. выдержал испытание для зачета V и VI семестров. Таким образом, к лету 1897 г. имел 6 зачетных полугодий. После этого он решил продолжить свое образование снова в Московском университете. Свой переход из Казанского в Московский

университет мотивировал тем, что семья его живет постоянно в Москве и совместное проживание с нею избавит его от необходимости поддерживать свое существование уроками, что значительно вредит его занятиям медициной. Следующих два академических года - 1897/98 и 1898/99 - Петр Калачев учится на медицинском факультете Московского университета. Пройдя полный курс - 10 семестров, 28.05/9.06.1899 г. получил выпускное свидетельство, которое давало ему право сдавать государственные экзамены. Последние он успешно сдал в медицинской испытательной комиссии при Московском университете и 14/26 октября того же года был удостоен степени лекаря [1].

С ноября 1899 г. П.Х.Калачев - земский врач Староказачьего участка Аккерманского уезда Бессарабской губ. В 1901 г., будучи в трехмесячном отпуске для научных занятий, работал в Москве, в клинике болезней уха, носа и горла проф. С.Ф.Штейна (1855-1921). В январе 1902 г., по возвращении из отпуска, получил в заведывание больницу на 16 коек в с.Волонтировка того же уезда. 17/30 августа того же года, кроме того, стал работать врачом Волонтировского двухклассного училища без жалования, но с правами государственной службы.

С 5/18 февраля 1904 г. доктор Калачев - сверхштатный ординатор терапевтической факультетской клиники Новороссийского университета (Одесса) проф. С.В.Левашова. Участник русско-японской войны (1904-1906 гг.) - был призван на службу по мобилизации и назначен старшим врачом продовольственного транспорта 8-го армейского корпуса, в июне 1905 г. предписанием полевого медицинского инспектора 2-ой Маньчжурской армии назначен старшим ординатором в 59-й полевой подвижной госпиталь, в декабре этого года переведен в распоряжение окружного военно-медицинского инспектора Одесского военного округа, в январе 1906 г. уволен в запас. С 1906 г. продолжил службу в Новороссийском университете в должности сверхштатного ординатора. С июня 1908 г. - сверхштатный лаборант, а с 9/22 декабря 1911 г. - ассистент терапевтической факультетской клиники Новороссийского университета. В 1911 г. был командирован с ученой целью за границу на летнее каникулярное время.

16/29 мая 1910 г. на публичном заседании медицинского факультета Новороссийского университета П.Х.Калачев успешно защитил диссертацию под заголовком *“Материалы к изучению влияния некоторых лекарственных средств на работу*

желудочных желез” (робота виконана під керівництвом професора С.В.Левашова). Офіційними оппонентами були - професора С.В.Левашов, П.Я.Борисов і В.В.Воронин. 19.05/1.06 1910 г. Советом Новороссийского университета утверждён в степени доктора медицины. С 4/17 октября 1912 г. - приват-доцент Новороссийского университета по кафедре терапевтической факультетской клиники, при этом оставаясь ассистентом при той же кафедре. В мае 1913 г. был командирован с ученой целью за границу и внутрь империи на летнее каникулярное время [2].

С сентября 1913 г. П.Х.Калачев служил старшим врачом губернской земской больницы в Пскове. Был профессором частной патологии и терапии Воронежского университета, который был основан в 1918 г. на базе эвакуированного Юрьевского университета. Осенью 1919 г. уехал из Воронежа, в 1920 г. - в Константинополь, затем - врач в Болгарии. Скончался в 1946 г. и был похоронен на 93 участке Центрального софийского кладбища

Кроме опубликованной диссертационной работы, он - автор ряда научных сообщений: О лечении лейкопневмонии Х-лучами (Русский врач. - 1906. - №41. - С.1273-1279; №42. - С.1301-1308/ соавтор Л.И.Усков); Влияние дубильно-кислого орехина на работу желудочных желез собак. Способ Heidenhain-И.П.Павлова. Предварительное сообщение (Русский врач. - 1908. - №38. - С.1257-1258); К казуистике обратного размещения внутренних органов. (Situs viscerum inversus) (Труды факультетской терапевтической клиники профессора С.В.Левашова при Императорском Новороссийском университете. - Одесса, 1908. - Т.1. - С.175-203); Материалы к изучению влияния некоторых лекарственных средств на работу желудочных желез (Записки Императорского Новороссийского университета. Медицинский факультет. - Одесса, 1909. - Вып.2. - С.413-776); К вопросу о влиянии препарата Ehrlich'a "606" на сердце. Экспериментальные исследования (Труды факультетской терапевтической клиники профессора С.В.Левашова при Императорском Новороссийском университете. - Одесса, 1911. - Т.3. - С.49-73); Внутрибронхиальное лечение бронхиальной астмы (Русский врач. - 1914. - №32. - С.1100-1104).

1. Центральный исторический архив г.Москва. - Ф.418. - Оп.311. - Д.391. - Лл.1-24 (Дело студента П.Калачева).

2. Государственный архив Одесской области. - Ф.45. - Оп.4. - Д.1316. - Лл.1-90 (О службе П.Х.Калачева).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ І ПИСЬМЕННИКІВ У ВІДНІ: СТВОРЕННЯ, МЕТА І ЗАВДАННЯ

Внаслідок бурхливих політичних подій 1917-1921 рр. десятки тисяч українців змушені були залишити Батьківщину. З 1918 р. за рішенням уряду УНР до Відня переносять свою діяльність деякі київські видавництва, зокрема, “Дзвін”, “Українська школа”, “Вернигора”, а з лютого 1919 р. виїжджає Педагогічна місія УНР з метою друкування необхідних для української школи підручників та книг. У складі цих видавництв та місії були відомі українські письменники, поети і журналісти. Після еміграції уряду ЗУНР до Відня приїжджає і ряд галицьких літераторів. Це сприяло створенню фахової організації представників красного письменства.

Нею став Союз українських журналістів і письменників (СУЖіП). Це була перша організація журналістів і письменників, що ставила собі за мету захищати інтереси працівників пера. Але інформації про СУЖіП в історичній літературі дуже мало. Короткі відомості про Союз можна знайти лише в Енциклопедії Українознавства¹, книзі С.Наріжного про українську еміграцію² та розлогіх статті сучасної дослідниці Т.Сидорчук³. Остання ввела до наукового обігу документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України (Київ, Львів). Поза її увагою залишилося чимало документів, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України та відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. Саме тому зазначена тема є актуальною. Автори поставили собі за мету висвітлити питання створення Союзу українських журналістів і письменників у Відні, охарактеризувати його мету і завдання.

У 1919 р. в Австрії проживало чимало українських письменників, журналістів, літературознавців. Одні з них були колишніми підданими Габсбургів і вже давно перебували у Відні. Це - В.Кушнір, В.Залозецький, М.Залізняка, М.Троцький, М.Мурський та інші. Інші прибули до Відня з Наддніпрянщини у складі київських видавництв, редакцій часописів, педагогічної та дипломатичної місії УНР. Серед них відомі майстри пера В.Винниченко, О.Олесь, Ю.Тищенко, С.Черкасенко, А.Хомик та інші.

Скупчення великої кількості діячів культури вимагало об'єднання зусиль на ниві політичної і культурно-освітньої роботи на чужині.

Саме з цією метою на початку вересня 1919 р. ініціативний гурток українських літераторів та громадських діячів провів декілька організаційних засідань. Установчі збори відбулися 10 і 12 вересня 1919 р.⁴ На них були присутні І.Базяк, С.Баран, О.Баранів, О.Грицай, В.Кушнір, Є.Левицький, М.Лозинський, В.Мурський, А.Сербиненко, Ю.Сербинюк, Ф.Слюсаренко, І.Федів, А.Хомик, М.Чечель. Вони і заснували Союз українських журналістів і письменників, прийняли статут та обрали управу СУЖіП. Організація ставила за мету не тільки задоволення професійних потреб майстрів пера, але і вирішення загальнонаціональних проблем української еміграції. СУЖіП проектувався з місцем існування у Києві, а Відень вважався тимчасовим місцем перебування Союзу.

Статут Союзу розробила група членів на чолі з В.Кушніром, вивчивши аналогічні документи фахових організацій західноєвропейських країн. Він включав 36 параграфів, в яких йшлося про мету, завдання, основні напрямки діяльності, структуру, керівні органи, права й обов'язки членів, кошти та філії організації. Членами Союзу ставали на основі письмової заяви та вступних і щомісячних внесків. Пізніше були надруковані українською і французькою мовами членські квитки з фотокарткою члена Союзу, засвідчені підписами голови, секретаря та печаткою. Члени Союзу поділялися на три категорії: дійсні (журналісти, публіцисти, представники інших видів політично-культурної пропаганди, яких приймали за постановою управи); почесні (ті, хто відзначився на ниві публіцистики, журналістики і літератури); "підмоганці" (особи, які внесли значні кошти у фонди Союзу).

До управи були обрані В.Кушнір (голова), О.Олесь (його заступник), М.Чечель (секретар і скарбник), В.Піснячевський, Є.Левицький, А.Хомик (члени), Ф.Слюсаренко, В.Мурський, Ю.Сербинюк (заступники членів). Членами СУЖіП були відомі науковці Д.Антонович, О.Бочковський, С.Дністрянський, О.Колесса, С.Рудницький, В.Сімович; письменники А.Головко, В.Королів, А.Крушельницький, Б.Лепкий; журналісти С.Баран, О.Грицай, В.Піснячевський, Ю.Тищенко; громадсько-політичні діячі - А.Сербиненко, К.Трильовський, І.Федів, М.Шраг та інші.⁵

За час існування СУЖіП у Відні кількість його членів змінювалася від 45 до 70. З часом еміграційні умови життя спричинили

швидке скорочення складу управи. Через кілька місяців припинив брати участь у роботі управи М.Чечель, потім - В.Піснячевський, Ф.Слюсаренко, Є.Левицький, А.Хомик (помер у березні 1921 р. Його лікували і ховали за рахунок Союзу). На їх місця приходили заступники, але невдовзі і вони виїхали з Відня. У серпні 1921 р. у складі управи лишилися тільки голова і заступник. До кінця 1922 р. справи Союзу вів сам голова.

При створенні Союзу його організатори мали за мету: охороняти престиж української преси; знайомити світ з українським питанням, видавати і поширювати твори членів Союзу; піклуватися пресовим законодавством і авторським правом; підносити техніку української журналістики; захищати професійні інтереси журналістів і письменників; матеріально підтримувати членів Союзу і їх родини; підтримувати зв'язок із зарубіжними фаховими організаціями⁶.

На своєму першому засіданні 16 вересня 1919 р. Управа визначила широку програму діяльності, спрямовану на пропаганду українства в Європі; організацію преси на окупованих територіях; вироблення законопроектів щодо авторських прав, вивчення редакційної техніки; видавничу діяльність за кордоном; справи внутрішнього і зовнішнього інформування; організацію преси на окупованій території України тощо⁷.

Деталізація і розширення основних напрямків діяльності Союзу обговорювалися на засіданнях управи СУЖіП. Так, були розроблені проекти видання брошур про боротьбу українців за національну свободу (А.Хомик) та інформування європейської громадськості про українську справу, календаря-альманаху для поширення серед українських полонених та інтернованих, звернення до українських дипломатичних місій і громадських діячів про надання Союзу матеріалів з українського життя, мемуарів, статей, фотокарток, відозви про скликання з'їзду українських письменників і журналістів, створення власного видавництва тощо⁸.

З метою інформування української і зарубіжної громадськості про свої плани управа надрукувала накладом 300 примірників Статут Союзу і розіслала його зацікавленим особам. На сторінках часописів "Воля" ("Воля України"), "Вперед", "Український прапор" публікувалися звіти про діяльність Союзу, звернення, відозви, проекти ініціатив СУЖіП⁹. Голова управи В.Кушнір оприлюднив у пресі завдання українського журналіста за кордоном¹⁰.

З метою підготовки майбутніх журналістів управа СУЖіП за домовленістю з організацією "Віденська преса" та Віденським

Союзом журналістів і письменників “*Concordia*” ухвалила план систематичних курсів із журналістики, на яких мали викладати віденські журналісти та професори консульської академії. Проте через брак коштів більша частина проектів не була реалізована.

Кошти Союзу склалися із вступних і членських внесків, періодичних або одноразових грошових допомог “*нідмогаючих*” членів, доходів від видань, концертів, вистав, товариських вечірок та інших акцій Союзу. Грошову допомогу у формі безстрокових і безпроцентних позичок Союз отримав від фінансового агента УНР І.Супруна. У жовтні 1919 р. від нього надійшло 50 тис. австрійських крон (а.к.), січні 1920 р. - 100 тис. німецьких марок (н.м.), березні того ж року - 15 тис. н.м. і 1 тис. американських доларів (а.д.), а також пожертви від представника уряду ЗУНР у Вашингтоні Ю.Бачинського на суму 14850 а.д., О.Олеся - 71 тис. а.к. та більш дрібні грошові кошти¹¹.

Наприкінці 1919 р. СУЖіП мав вже значні кошти і тому управа накреслила нові напрями своєї діяльності. Їх характер залежав, з одного боку, від умов еміграційного життя, з постійною необхідністю матеріальної підтримки членів Союзу, з другого, українські журналісти і письменники відчували обов’язок працювати для організації культурного життя всієї еміграції.

На засіданні управи 22 жовтня 1920 р. була ухвалена нова програма діяльності СУЖіП, розроблена О.Олесем. Згідно з нею Союз повинен був стати своєрідним центром організації культурного й освітнього життя еміграції. Передбачалося, по-перше, заснування фонду для матеріальної підтримки українських журналістів, письменників, учених, художників і композиторів; створення власного санаторію; утримання постійного лікаря для надання безкоштовної медичної допомоги членам Союзу; заснування кооперативу. По-друге, планувалося захищати професійні інтереси українських працівників пера; заснувати автономну організацію українських драматургів й оперних композиторів; підтримувати морально ті організації, які вели боротьбу з “*макулатурою і лубком*”. По-третє, передбачалося влаштовувати конкурси на кращі твори у галузі літератури, публіцистики, науки, організувати виставки художників і майстрів народного мистецтва, видати українську енциклопедію, всесвітню бібліотеку українського мистецтва. По-четверте, планувалося заснувати Український вільний університет (УВУ), Вільну академію наук і мистецтва, Інститут технічних знань; початкову школу, курси іноземних мов,

гігієни, кооперації при УВУ; створити у країнах перебування еміграції свої представництва¹².

Проте така широкомасштабна програма не враховувала матеріальні можливості Союзу. Її реалізація ускладнювалася й економічним становищем післявоєнної Австрії та емігрантським статусом українських культурних сил. Тому таку програму важко було реалізувати повністю.

Деякі пропозиції щодо планів Союзу подав голова Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР у Румунії К.Мацієвич. У листі до управи Союзу від 12 листопада 1920 р. він писав: “*Я охоче допоможу союзові тими коштами, які я маю в своєму розпорядженні, але тільки тоді, коли союз встане на той ґрунт, який на мою думку є єдиний доцільний. Для цього він повинен: 1) рішуче заборонити вступ до союзу журналістам, які уживають не допустимих морально звичаїв полеміки; 2) зорганізувати Вищу арбітражну комісію з найбільш поважних представників нашої ж[урналістики]ки, аби вона роздвинулась наші часописі і винесла б осуд всім небажаним літ[ератур]ним вчинкам*”¹³.

На це у січні 1921 р. управа Союзу відповіла: “*Хоч наша діяльність має на меті піднесення української журналістської етики взагалі і дійсно Союз не занедбав нічого, що в тім напрямі міг зробити, то треба зауважити, що при ненормальних, нездорових еміграційних відносинах, а власне також при відсутності інших чисто ексклюзивних партійних і особистих органів, праця в тім напрямі на еміграції дуже утруднена. На кожний спосіб один з чергових проектів нашого товариства має на увазі створення окремої дисциплінарної комісії, яка після перенесення нашої діяльності на Україну має перетворитися на Українську Пресову Палату, якої компетенції буде підлягати береження достоїнства української преси на Україні*”¹⁴.

Одним із головних своїх завдань Союз вважав підготовку законопроектів щодо преси, охорони авторського права; становища журналістів; професійних організацій журналістів, письменників, драматургів, композиторів; української пресової палати. Союз замовив підготувати проект модерного закону про пресу для України відомому громадському діячу, юристу, доктору права С.Дністрянському¹⁵.

Отже, створений у вересні 1919 р. у Відні Союз українських журналістів і письменників прийняв статут, визначив головну мету

своїєї діяльності, протягом кількох наступних років вносив корективи до програми і завдань організації, що передбачали різноманітні заходи Союзу у галузі преси, науки, освіти, культури не лише в Австрії, але і в інших країнах перебування українських емігрантів. Вагомою у роботі СУПіЖ була участь нашого земляка, поета Олександра Олеся. Перспективними, на наш погляд, є дослідження діяльності комісій і секцій Союзу, участі організації у створенні Українського вільного університету, виступів членів СУПіЖ на міжнародній арені тощо.

ВЛАСЕНКО В.М.,
РАННСВ В.М.

ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ПРОКУРАТУРИ НА СУМЩИНІ У 1922-1933 рр.

В умовах формування в Україні основ правової держави варто звернутися до історії виникнення і розвитку прокуратури як важливого державного інституту, її історичних форм та функцій. Саме з цих міркувань актуальним є вивчення системи прокурорського нагляду в період становлення такого її різновиду, як радянська прокуратура, особливо в умовах формування тоталітарного режиму. Актуальність дослідження полягає також у тому, щоб цей процес простежити на прикладі окремого регіону.

Історіографія проблеми є широкою і різноманітною. У працях з історії прокуратури СРСР радянського періоду подано періодизацію, загальні тенденції розвитку цього державного органу в країні¹. У них діяльність прокуратури оцінюється лише позитивно. Подібні оцінки мають роботи республіканських керівників цього відомства та радянських фахівців у галузі історії держави і права². У радянський період була захищена дисертаційна робота Д.Яковенко, в якій досліджено процес виникнення, перші чотири роки (1922-1925) існування та діяльності прокуратури УСРР³.

Із здобуттям Україною незалежності з'являються праці, автори яких неупереджено висвітлюють процес появи і розвитку прокуратури у перші десятиліття існування радянської влади⁴. Окремі аспекти діяльності органів прокуратури досліджуваного періоду публікуються на сторінках фахових журналів⁵. Певну інформацію про правоохоронні органи містять роботи, присвячені періодам непу та становлення тоталітарного режиму в країні⁶, статті у Юридичній енциклопедії⁷.

Окремі сторони діяльності радянської прокуратури у міжвоєнний період висвітлені у дисертаційних роботах сучасних українських дослідників. Проблеми контролю і нагляду за органами ВУЧК та ДПУ УСРР висвітлені в роботі Д.Тихоненка⁸. Ролі прокуратури у державному апараті у 1922-1933 рр. присвячена робота В.Мурзи⁹, становленню та розвитку органів дізнання та досудового слідства в Україні - праця С.Губаря¹⁰.

Діяльність органів прокуратури республіки в окремих областях майже не досліджувалася. У роботах з історії прокуратури

¹Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Перевидання в Україні. - Львів: НТШ, 2000. - Т.8. - С.2989.

²Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. - С.64-66.

³Сидорчук Т.М. Союз українських журналістів і письменників. Віденський період 1919-1923 рр. // Український археографічний щорічник. - Вип.5/6. - Т.8/9. - К., 2001. - С.134-151.

⁴Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). - Ф.4373. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.2зв.

⁵Там само.

⁶Там само. - Спр.1. - Арк.2.

⁷Там само. - Арк.3.

⁸Там само. - Спр.3. - Арк.12, 15-15зв.

⁹Там само. - Арк.13, 18.

¹⁰Кушнір В. Завдання українського журналіста за кордоном // Воля. - Відень, 1919. - Т.III. - Ч.4. - С.160-161.

¹¹ЦДАВО. - Ф.4373. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.4зв.

¹²Центральний державний історичний архів України у м.Львів. - Ф.359. - Оп.1. - Спр.347. - Арк.2.

¹³ЦДАВО. - Ф.4373. - Оп.1. - Спр.11. - Арк.9.

¹⁴Там само. - Арк.10-10зв.

¹⁵Там само. - Арк.112.

Донецької, Кіровоградської та Запорозької областей питанню розвитку радянської прокуратури 20-30-х років приділено 1-2 сторінки. Більше інформації містять статті у фахових виданнях¹¹.

Проблема становлення радянської прокуратури знайшла відображення у книзі *“Прокуратура Сумщини: історія та сучасність”*¹² і тезах доповідей на науково-теоретичній конференції викладачів, аспірантів і студентів СумДУ, що присвячені структурі органів прокуратури в області¹³ та окремим представникам системи прокурорського нагляду другої чверті ХХ століття¹⁴. Функції органів прокуратури у нашому краї періоду становлення тоталітарного режиму ще досліджувалися. Саме тому автори поставили собі за мету показати процес еволюції основних функцій радянської прокуратури у 1922-1933 рр. на прикладі Сумщини.

На зорі радянської влади функції прокуратури виконували різні органи влади і відомства: Всеукраїнський З'їзд Рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, Рада Народних Комісарів, народні комісаріати юстиції, державного контролю, робітничо-селянської інспекції, виконкоми Рад, відділи юстиції, створені при виконкомах місцевих Рад.

У 1921-1922 рр. юристами широко обговорювалося питання судової реформи, утворення прокуратури і здійснення кодифікації радянського права. Про це свідчать матеріали I Всеукраїнського з'їзду діячів радянської юстиції, який відбувся 19-23 січня 1921 р. у Харкові. У резолюції по доповіді Є.Ширвіндта зазначалося, що *“на государственную прокуратуру должен быть возложен прием жалоб и заявлений по всякого рода правонарушениям с упразднением аналогичных функций Р.К.И., надзор за следственным производством по всем делам, где бы они не производились, право возбуждения дел, осмотра всех мест лишения свободы и изменения меры пресечения относительно всех граждан, за какими бы судебно-административными органами они ни числились с одновременным привлечением к ответственности должностных лиц, виновных в незаконном содержании под стражей... На государственного прокурора возлагается обязанность лично или через своих помощников поддерживать обвинение во всех судебных учреждениях, а также давать заключение по гражданским делам, осуществляя защиту материальных интересов Республики”*¹⁵. Зрештою переміг раціональний погляд на створення прокуратури як централізованої системи, незалежної

від місцевої адміністрації. 28 червня 1922 р. ВУЦВК затвердив *“Положення про прокурорський нагляд в УСРР”*. Цим актом і була започаткована державна прокуратура.

Вона була створена з метою нагляду за додержанням законів та в інтересах правильної постановки боротьби із злочинністю. У Положенні 1922 р. функції органів прокуратури детально не були відображені. На прокуратуру взагалі покладалися такі обов'язки: *“здійснення нагляду від імені держави за законністю дій усіх органів влади, господарчих установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб шляхом порушення кримінального переслідування проти винних і опротестування постанов, що порушували закон; безпосередній нагляд за діяльністю органів дізнання і слідства у галузі розкриття злочинів, а також за діяльністю органів Держполітуправління; підтримання обвинувачення у суді; д) нагляд за правильністю утримання в'язнів під охороною”*¹⁶.

Обов'язки прокурорів на місцях не були чітко деталізовані. На них покладалася справа входження з поданням у виконкоми про скасування або зміну виданих ними або підпорядкованими їм органами неузгоджених із законом розпоряджень і постанов та опротестовувати вищезазначені розпорядження і постанови через прокурора УСРР в РНК або Президію ВУЦВК¹⁷.

У перші роки існування радянської прокуратури відбувався пошук конкретних форм і методів здійснення нагляду на різноманітних ділянках її роботи. У галузі адміністративного нагляду використовувалися такі форми: попереднє узгодження з прокурорами проектів нормативних актів наркоматами, відомствами, виконкомами та їх відділами; перегляд прокурором виданих нормативних актів; участь прокурора у засіданнях виконкомів місцевих Рад, обстеження установ і підприємств; прийом скарг і заяв від відомств і громадян; використання сигналів преси. Формами прокурорського реагування на виявлені порушення були протести, представлення і пропозиції прокурора. Так, за 1924 р. центральною прокуратурою було перевірено 5270 циркулярів, інструкцій і розпоряджень центральних відомств, по яким подано 144 пропозиції про зміну, доповнення або скасування. До ВУЦВК і РНК було направлено 98 протестів і пропозицій, в тому числі 21 з питань порушення конституції¹⁸. У перші роки існування Прокуратури УСРР протести на постанови та розпорядження органів влади друкувалися і виходили окремими книгами¹⁹.

Найбільш поширеними видами порушень законності, з якими прокуратура вела боротьбу заходами загального нагляду, були незаконні конфіскації майна, випадки незаконного стягнення податків і зборів з населення. У доповіді про діяльність Полтавської губернської прокуратури з 10 вересня по 28 жовтня 1922 р. зазначалося: *“Местные власти еще не ушли от периода военного коммунизма, комнезамы, коммунистические ячейки во многих случаях присваивают себе административные права и не редко осуществляют и дознание и следствие и суд... В уездных центрах положение благополучное, но и в данном случае не редко имеют место отступления от установленных положений, отдельные органы власти отступают от общей директивы по установлению Революционной законности, допускают незаконные аресты, налоги и даже имеются случаи допущения рукоприкладства”*²⁰. Наглядова робота прокуратури сприяла ліквідації пережитків воєнного комунізму, захисту прав й інтересів громадян та організацій.

У листі Глухівського окружного прокурора І.Трупчинського до редакції місцевої газети *“Червоне Село”* зазначалося: *“Унаслідок адміністративного догляду маємо підвищення [кількості] протестів, що їх подавала Окпрокуратура на постанови та розпорядження місцевої влади (за 1924/25 рік подано було протестів - 80, за 1925/26 рік - 93)... Протести на обов'язкові постанови місцевої влади (Р.В.К.) викликані головним чином суперечливістю постанов з дійсним Совзаконодавством та перевищенням розмірів санкцій ... за невиконання та порушення цих обов'язкових постанов або встановлення санкцій із недодержанням артикулів Крим[інального] Кодексу”*²¹.

Адміністративний нагляд прокуратури здійснювався у формі прийому скарг від відомств, установ і приватних осіб на неправомірні дії органів влади, посадових осіб і громадських організацій. Із 163 скарг, що надійшли наприкінці 1925 р. до Глухівської окружної прокуратури, робітниками і селянами було подано 75 скарг, червоноармійцями - 12, установами і посадовими особами - 61, сількорами - 3, з власної ініціативи - 1, ув'язненими Допра (дім попереднього ув'язнення) - 7, інших - 4. Подано на дії міліції 23 скарги, Державного політичного управління - 1, райвиконкомів і районних комітетів незаможних селян - 14, сільрад і сільських комнезамів - 31, судових і слідчих органів - 11, судових

земельних комісій - 2, фінорганів - 9, земельних органів - 9, комунальних відділів - 7, лісництв - 10, профспілок - 4, заводських організацій - 1, кооперації - 16, Допра - 2, інших - 23 скарги. Дії прокуратури на скарги були такими: провадження слідства - 59, провадження дізнання - 25, запрошені матеріали і пояснення - 50, відмовлено у провадженні - 4, залишилися без руху - 25²². В адміністративному порядку прокуратура здійснювала нагляд за режимом місць ув'язнення та органами місць позбавлення волі, за діяльністю арбітражних і земельно-судових комісій, комісій у справах неповнолітніх.

Важливим напрямом роботи прокуратури був нагляд за дотриманням законності у діяльності органів дізнання і попереднього слідства. Органами дізнання були міліція і карний розшук; Державне політичне управління (ДПУ); податкова, продовольча, санітарна, технічна, торгова, трудова інспекції у справах, віднесених до їх відання; урядові установи і посадові особи у справах про проступки, що підлягали дисциплінарному стягненню, які могли проводити дізнання протягом трьох діб, після чого справа передавалася за підсудністю або направлялася в адміністративному порядку. Прокуратура відзначала серйозні недоліки у роботі міліції, зокрема порушення нею законності і низький рівень боротьби із злочинністю. На прокуратуру покладалося здійснення безпосереднього нагляду за дотриманням законності органами міліції і керівництво ними в галузі розкриття злочинів. У роки запровадження непу ці органи були явно не підготовлені до виконання своїх обов'язків. Це було пов'язано з низьким загальноосвітнім рівнем, слабкою спеціальною підготовкою, плінністю кадрів тощо.

У доповіді про стан Полтавської губернії у галузі політичній і адміністративній та стан прокуратур, що виділялися в округа (1923 р.), губернський прокурор Сметаніч відзначав, що у Роменському окрузі *“деятельность Угрозыска сравнительно удовлетворительна; однако в высшей степени ограниченный штат не позволяет розыску охватить территорию округа. В неудовлетворительном состоянии находится, в качестве органа дознания, окружная милиция. Несмотря на постоянные указания пом[ічника] прокурора, Милиция не исполняет требований ст.106 УПК. Благожелательное отношение к власти селянства, в отдельных случаях, нарушается неумелым подходом к делу взимания налогов”*²³.

Багато справ направлялося з міліції до прокуратури на припинення. З метою покращення роботи органів дізнання помічника прокурора, який здійснював нагляд за ними, дозволялося використовувати старших народних слідчих для інструктування та інспектування працівників міліції, які займалися дізнанням. Цю роботу прокуратура поєднувала із заходами з підвищення ділової кваліфікації працівників органів дізнання. Окружні прокурори проводили наради і співбесіди з ними, виголошували доповіді з питань кримінального права, кримінального процесу, організували для співробітників міліції юридичні курси.

Прокуратура здійснювала нагляд за дотриманням законності у діяльності ДПУ у формі наглядного провадження, особистих доповідей уповноважених і слідчих ДПУ про хід розслідування у справі, під час яких вони отримували вказівки та роз'яснення прокурора, особистого ознайомлення прокурорських працівників з матеріалами справи, щомісячного або щотижневого відвідування прокурорами місцевих органів політуправління. Прокурор наглядав за станом осіб, які були заарештовані органами ДПУ і утримувалися в місцях попереднього ув'язнення, брав участь у нарадах співробітників ДПУ тощо²⁴. Так, у 1922 р. помічником губернського прокурора по Сумському округу було виявлено, що співробітники Сумського відділу ДПУ розглядають речові докази як *“трофеї”* з наступною конфіскацією їх для потреб цього відділу. Губернська прокуратура вказала *“чекістам”* на неприпустимість таких дій²⁵.

Наприкінці 20-х років пріоритети у діяльності прокуратури змінилися. Вона тепер була зорієнтована не стільки на контроль за діяльністю органів ДПУ, скільки на допомогу їм. Нагляд за дізнанням і слідством про злочини уповноважених політуправління здійснювався особисто прокурором ДПУ УСРР, інших співробітників - прокурором сектора ДПУ. На межі 20-30-х років посилюється репресивна функція держави. Тепер органи прокуратури мали всебічно сприяти органам ДПУ у проведенні каральної політики. Місцеві прокурори часто ставали активними учасниками репресивно-каральних заходів, що порушували права громадян²⁶.

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 11 листопада 1932 р. зазначалося, що *“органи суда и прокуратуры обязаны судебные дела по хлебозаготовкам рассматривать вне очереди и заканчивать судебным разбирательством в течении*

*5-8 дней с момента возникновения, выездными сессиями нарсудов на месте, непосредственно в село”*²⁷. Обласні партійні органи відреагували на це відповідними рішеннями. Оргбюро ЦК КП(б)У по Чернігівській області звернулося до обласних прокурора і суду, райкомів партії з вимогою забезпечити здійснення репресій щодо злісних *“нездатчиків”* хліба в індивідуальному секторі²⁸. У листопаді 1932 р. Білопільський районний народний суд закінчив 74 *“хлібні”* справи, по яких було засуджено до різних термінів ув'язнення (від 1 до 8 років) 78 осіб, стягнуто штрафу на суму 22500 крб., конфісковано майна на суму 45100 крб.²⁹

У районах створювалися групи з працівників ДПУ, НКВС, НКРСІ, прокуратури, суду, які відповідали за вчасне виконання плану заготівель. До *“нездатчиків”* хліба застосовували прискорений розгляд судової справи. Лише окремі прокурори розглядали скарги від громадян і визнавали неправомірність дій *“буксирних”* бригад щодо опису і продажу майна за несплату податків чи невиконання плану хлібозаготівель. Так, з ініціативи Сумського міського прокурора Воробйова до кримінальної відповідальності було притягнуто 6 чоловік (усі члени партії) з 45, які *“вживали фізичних методів впливу: побойв, масових арештів, тримання в льохові, коморі з заборорою приносити їсти, примушування стояти протягом довгого часу, тримати в руках різні речі, тримати довгий час, не даючи заснути, тримання по декілька годин на морозі, сидіння на снігу та інші заходи, що їх в повній мірі можна характеризувати як заходи катування”*³⁰. Траплялися випадки, коли під час Голодомору 1932-1933 рр. партійні керівники і співробітники політуправління занадто наполегливо виконували рішення партії, на що змушені були реагувати навіть прокурори. Так, у грудні 1932 р. на засіданні Липоводолинського райкому партії уповноважений ДПУ Ломака на закиди прокурора в організації *“Варфоломійських ночей”*, коли щоденно заарештовували близько 200 селян, відповів, що репресії застосовувалися недостатньо і це паралізувало виконання плану хлібозаготівель³¹.

У галузі нагляду за додержанням законності при розгляді справ у суді виявилися тенденції до збільшення кількості справ, по яких виступали прокурори. На місцях виникали нові форми роботи прокуратури. Майбутній Прокурор УРСР Ф.Глух згадував, що у 1924 р. Чернігівська губернська прокуратура широко залучала до виступів у суді громадських обвинувачів³². У звіті Глухівського окружного прокурора за 1925/1926 рік зазначалося, що протягом

року прокуратурою було використано громадських обвинувачів по 188 справах. Їх визначали партійні і громадські організації³³.

З формуванням адміністративно-командної системи управління економікою у прокуратури складаються нові відносини з іншими інститутами держави. Партійні органи спрямовували її роботу не стільки на контроль за діяльністю органів дізнання і слідства, скільки на допомогу їм. Повсякденною справою стала участь прокурорських працівників у надзвичайних та позасудових органах - особливих нарадах, "трійках", "двійках". Ці органи призначалися для вирішення економічних та політичних завдань силовими методами. На перший план висувалася їх обвинувальна функція. Прокурори виступали найактивнішими учасниками показових процесів 20-30-х років³⁴.

Еволюція функцій прокуратури знайшла свій відбиток у централізації прокурорського нагляду на загальносоюзному рівні. Як відомо, під час створення СРСР не передбачалося формування загальносоюзної прокуратури. До 1933 р. прокуратури союзних республік були складовими республіканських наркоматів юстиції. Вони діяли самостійно і підпорядковувалися лише центральним органам влади республік. З утворенням СРСР при ЦВК СРСР було засновано Верховний Суд СРСР, у складі якого був Прокурор Верховного Суду СРСР та його заступник. Поступово відбувається розширення функцій Прокуратури Верховного Суду СРСР, централізація залізничних і водних спеціальних транспортних судів та підпорядкування центру відповідних прокуратур, а завершується цей процес заснуванням 20 червня 1933 р. Прокуратури СРСР. 17 грудня того ж року ЦВК та РНК СРСР затвердили Положення "Про Прокуратуру Союзу РСР", за яким основним завданням прокуратури СРСР було зміцнення соціалістичної законності й охорона суспільної власності від нападу антисуспільних елементів на всій території країни³⁵.

Трагічними наслідками панування тоталітарної системи в СРСР були Голодомори 1921-1923 і 1932-1933 рр., насильницька колективізація, розкуркулення, масові репресії тощо. Карально-репресивну роль в той період відігравали органи НКВС, ОДПУ, МДБ. Так, якщо до ухвалення 7 серпня 1932 р. так званого "закону про п'ять колосків" органи прокуратури ще реагували на скарги громадян щодо порушення законних прав останніх, то з вересня того ж року вони цього вже не робили. Верховний Суд та ОДПУ СРСР розіслали у регіони "Інструкцію про застосування

постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності", за якою в умовах голоду держава брала на себе зобов'язання охороняти лише майно колективних господарств, спрямовуючи цим самим грабіжників, з одного боку, на злочини проти громадян, а з іншого - заохочувала самосуд населення над пійманими злочинцями³⁶.

За вказівкою партії суди і прокуратура активізували роботу з "боротьби за хліб". Для упокорення селян радянське керівництво використало апробований на початку 20-х років такий засіб терору, як голод. Діяльність надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з Молотовим та застосування натуральних штрафів врешті-решт призвели до того, що у 1933 р. в Україні від голодної смерті загинуло декілька мільйонів людей. Селянин К.Діброва з с.Вільшана Недригайлівського району згадував: "У нашому селі було біля 1200 дворів. Із них розкуркулено 152 господарства, з яких 72 особи вивезено на далеку північ... 1933 року в селі вимерло від штучного голоду 714 людей, в тому числі 62 цілих сімейств... Трупи померлих ховали у масових могилах. Дітей-сиріт забирали до дитячого притулку при колгоспі, а потім їх відправили невідомо куди"³⁷.

Під час Голодомору особливі наради приймали рішення про виселення засуджених або розміщення їх у концтаборі строком від 3 до 5 років, "трійки" могли затверджувати найтяжче покарання - розстріл. Під час здійснення колективізації у республіці було розкуркулено близько 200 тис. селянських господарств, у нашому краї, за неповними даними, - понад 9 тис. господарств і вислано за межі республіки не менше 4 тис. чоловік³⁸. Чимало серед них було середняків і незаможних селян.

Отже, прокуратура у роки нової економічної політики відіграла помітну роль у справі зміцнення законності. Проте через відсутність достатньої кількості освічених у складі прокуратури, вона не в змозі була забезпечити законність діяльності органів влади щодо виконання ними зовнішніх функцій та законність їх внутрішньої діяльності. З встановленням і зміцненням тоталітарного режиму, особливо у період примусової колективізації сільського господарства і Голодомору 1932-1933 рр. органи прокуратури стали частиною тоталітарної системи і майже повністю втратили функції захисту конституційних прав громадян.

¹На страже советских законов / Гл. ред. *Р.А.Руденко*. - М.: Изд-во юр. лит-ры, 1972; Советская прокуратура. - М.: Изд-во юр. лит-ры, 1982.

²*Глук Ф.К.* Из истории прокуратуры Украины // На страже советских законов / Гл. ред. *Р.А.Руденко*. - М.: Юр. лит-ра, 1972. - С.99-112; *Рогожин А.И.* Правоохранительные органы УССР в первые годы советской власти (1917-1920 гг.). - Х.: Юридический ин-т, 1981. - 45 с.

³*Яковенко Д.Т.* Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922-1925 гг.: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. - К., 1956. - 13 с.

⁴Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / За ред. *О.М.Мироненка, І.Б.Усенка*. - К., 2001; *Клочков В.Г.* Історія прокуратури України. - К.: НТВ "Правник", 2004; Прокуратура України: Академічний курс: підручник / *В.В.Сухонос, В.П.Лакизюк, Л.Р.Грицаєнко, В.М.Руденко*. - Суми: Університетська книга, 2005.

⁵*Черниченко С.А.* Прокурорский надзор за работой судебно-следственных органов и ГПУ в годы НЕПа (1922-1928) // Проблемы законности. - 1997. - Вип.32. - С.51-56; *Руденко Н.* Становление прокуратуры в Украине. Аспекты прошлого и настоящего // Віче. - К., 1998. - №4. - С.56-59; *Романюк Б.В.* Слідчий апарат і його місце в структурі державних органів // Адвокат. - К., 2005. - №8. - С.12-17.

⁶*Чехович В.А.* Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. - Х., 1995; *Усенко І.Б.* Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. - Х., 1996; *Гречанко В., Ярмиш О.* Україна у добу "раннього" тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). - Х.: Вид-во НУВС, 2001.

⁷Юридична енциклопедія: у 6 т. / За заг. редакцією *Ю.С.Шемиченка*. - К., 1996-2001.

⁸*Тихоненко Д.А.* Проблемы контроля и надзора за органами ВУЧ и ГПУ УССР в 1918 - начале 1929 гг.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Х., 1998. - 17 с.

⁹*Мурза В.В.* Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922-1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. - Х., 2003. - 19 с.

¹⁰*Губар С.В.* Становлення та розвиток органів дізнання і досудового слідства в Україні (1917 - 60-ті роки ХХ століття). Автореф. дис. ... канд. юр. наук. - К., 2003. - 17 с.

¹¹*Бровар О.* Діяльність окружних прокуратур Донбасу у 1925-1930 роках // Правничий часопис Донецького університету. - 2004. - №2. - С.81-86.

¹²*Власенко В.М.* З історії прокуратури на Сумщині // Прокуратура Сумщини: історія та сучасність. - Суми: Вид-во "МакДен", 2006. - С.7-79.

¹³*Власенко В.М., Раннєв В.М.* Структура органів радянської прокуратури на Сумщині у 1922-1933 рр. // Питання історії, культурології та краєзнавства. - Вип.ІІ. Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. - Суми: Вид-во СумДУ, 2007. - С.174-180.

¹⁴*Власенко В.М., Власенко В.В.* До історії прокуратури Сумщини // Там само. - С.181-185.

¹⁵Резолюции, приняты Первым Всеукр. Съездом деятелей Юстиции // Вестник Советской Юстиции. - Х., 1922. - №2. - С.58.

¹⁶Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного

Комитета от 28 июня 1922 г. "Положение о прокурорском надзоре" // Вестник Советской Юстиции. - К., 1922. - №5-7. - С.43.

¹⁷Там само. - С.44.

¹⁸Два года деятельности прокуратуры У.С.С.Р. Отчетный доклад Прокурора республики на IV-ой сессии ВУЦИК VIII-го созыва. - Х., 1925. - С.12.

¹⁹Протести адміністративного догляду Прокуратури УСРР з приводу постанов та розпоряджень органів влади. - Х., 1926. - С.75.

²⁰Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). - Ф.8. - Оп.1. - Спр.936. - Арк.8.

²¹Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-1752. - Оп.1. - Спр.40. - Арк.101.

²²Там само. - Оп.1а. - Спр.9. - Арк.10-11.

²³ЦДАВО. - Ф.8. - Оп.1. - Спр.1509. - Арк.6.

²⁴*Окіпнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-політичний аналіз: Монографія. - К.: НА СБУ, 2002. - С.181-189.

²⁵ЦДАВО. - Ф.8. - Оп.1. - Спр.926. - Арк.90.

²⁶*Окіпнюк В.Т.* Вказ. праця. - С.194-197.

²⁷ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.49-50.

²⁸Там само. - Арк.89-91.

²⁹Там само. - Ф.Р-1189. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.200-200зв.

³⁰Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. Упоряд. *Л.А.Покидченко*. - Суми: Ярославна, 2006. - С.35-36.

³¹Там само. - С.94, 95.

³²*Глук Ф.К.* Вказ. праця. - С.102-103.

³³ДАСО. - Ф.Р-1752. - Оп.1. - Спр.40. - Арк.102зв.

³⁴Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). - С.175.

³⁵Положение о Прокуратуре Союза ССР // Сборник законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. - М., 1934. - №1. - Ст. 2-а, 2-б.

³⁶Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. *В.М.Литвин*. - К.: Наук. думка, 2003. - С.601.

³⁷Злочин / Упорядник *П.Кардаш*. - Мельбурн-К.: Фортуна, 2003. - С.141.

³⁸Реабілітовані історією. Сумська область. У 3 кн. - Кн.1. - Суми: ВВП "Мрія-1", 2005. - С.24.

УЧАСТЬ С.В.БОРОДАЄВСЬКОГО В РОБОТІ НАУКОВОЇ КОЛЕГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ-АРХІВУ

Діяльність Сергія Васильовича Бородаєвського¹ в еміграції (1919-1942) відзначалася високою активністю і різноплановістю. Це і громадська діяльність, зокрема на ниві міжнародного співробітництва у якості голови Українського університетського угруповання для Ліги Націй² та члена Ради Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй; і педагогічна - викладання у Міжнародній академії в Брюсселі, Російському відділі Паризького університету, Українському вільному університеті в Празі, Українській господарській академії та Українському технічно-господарському інституті в Подєбрадах; і наукова - видання низки ґрунтовних робіт з історії та теорії кооперативного руху, участь в роботі ряду міжнародних та українських еміграційних наукових товариств, установ, конференцій, конгресів, з'їздів та інш. Важливою складовою науково-організаційної діяльності вченого була його праця в одному з трьох українських музейно-архівних осередків у Чехо-Словацькій Республіці (ЧСР) - Українському національному музеї-архіві (УНМА).

УНМА був заснований при Українському громадському комітеті в Празі восени 1923 р. (статут установи затверджений урядом ЧСР 14 грудня 1923 р.). Метою його діяльності було: 1) збирання і збереження українських історико-культурних пам'яток; 2) ознайомлення іноземців з даними матеріалами; 3) сприяння студіюванню українознавчих матеріалів українськими дослідниками-емігрантами. З 1925 до 1930 р. УНМА продовжував свою роботу як окрема установа у складі Українського інституту громадознавства (Українського соціологічного інституту). У зв'язку з вимогами чехів підпорядкувати УНМА Міністерству закордонних справ ЧСР та припиненням фінансової допомоги з боку чеського уряду у жовтні 1932 р. його документальні і бібліотечні колекції були передані під опіку Українського історичного кабінету, що постав у червні 1930 р. при МЗС ЧСР з метою приймання українських архівів³.

Із передбачених Статутом 10 відділів - етнографічного, історичного, мистецького, мистецько-промислового, природничого,

шкільно-педагогічного, статистичного, архівного, бібліотечного, преси⁴ - реально діяли архівний (документальний), музейний відділи та відділ друків (пресово-книгарський), у яких велася робота з розробки, класифікації та опису матеріалів, що надходили до УНМА.

На першому етапі своєї діяльності (1924-1926) УНМА не отримував жодних дотацій з боку чеського уряду, користуючись лише невеликою допомогою від Українського громадського комітету у 100-200 чеських крон щомісяця⁵. У цей період в основному мала місце безкоштовна передача (дарування) матеріалів до УНМА. З реорганізацією своєї діяльності - підпорядкування у 1925 р. Кураторії Українського інституту громадознавства, надання грошової допомоги від МЗС ЧСР - установа отримала змогу купувати певні матеріали. Для проведення відповідної експертизи цінності запропонованих музею матеріалів було створено Наукову Колегію УНМА.

Згідно з Положенням, Наукова Колегія мала своїм завданням: 1) встановлювати вартість матеріалів, які пропонувалися Музею-Архіву для купівлі; 2) виробляти план придбання, збереження й використання архівно-музейних матеріалів; 3) виявляти ініціативу у справі найкращого забезпечення Музею-Архіву відповідними матеріалами⁶. Передбачалося, що жодні матеріали не могли бути куплені без відповідної постанови Наукової Колегії, а тільки - прийняті в якості дару чи на зберігання. Лише в тому випадку, коли хтось із членів Наукової Колегії бажав продати УНМА свої матеріали, їх оцінку здійснювала Рада Музею.

Свою роботу Наукова Колегія УНМА розпочала 9 липня 1927 р. і проводила під керівництвом обраної Президії. Прийняті нею постанови організаційно-господарського характеру здійснювалися Управою УНМА після їх санкціонування Радою.

Спершу засідання Колегії відбувалися по мірі надходження матеріалів, що потребували експертизи, але не менше одного разу на місяць. На своєму другому засіданні 12 липня 1927 р. Наукова Колегія визначила і термін постійних засідань - першого числа кожного місяця о 14.30 (якщо на той день припадало свято, то на другий день свята)⁷. За кожне засідання члени Наукової Колегії отримували плату у розмірі 20 чеських крон. Їм також відшкодовувалися витрати, пов'язані з проїздом на засідання Колегії. Так, у січні 1928 р. за цим пунктом членам Наукової Колегії були виплачені наступні кошти: С.П.Шелухіну - 147,60, С.В.Бородаєвському - 92,80, С.Ф.Русовій - 60, В.Ю.Січинському - 55,20 крон чеських⁸.

Однак складнощі з фінансуванням установи обумовили те, що засідання Колегії проходили лише за наявності матеріалів, які потрібно було оцінювати. До того ж, на засідання запрошувалися не всі члени, а лише ті фахівці, які потрібні для розгляду даних матеріалів. А з лютого 1928 р. Дирекція Українського соціологічного інституту ухвалила скасувати членам Наукової Колегії винагороду за участь у її засіданнях, а ввести оплату праці з перегляду і оцінки матеріалів, яку кожний з експертів фактично виконував. Так, у перший рік своєї діяльності - 1927 р. - Наукова Колегія регулярно збиралася на свої засідання: у липні, серпні, листопаді - 2 рази на місяць, решту місяців - 1 раз. Досить активною була її діяльність і на початку 1928 р. - у січні Наукова Колегія провела 3 засідання. І рівно таку ж кількість засідань вдалося зібрати протягом решти року - по 1 засіданню у лютому, травні та листопаді. У звіті про роботу УНМА у травні 1928 р., поданому до Ради Музею, секретар Софія Безручкова вказала наступну причину таких значних перерв у роботі Наукової Колегії: "...грошевий стан не дозволяє поки що закуповувати матеріалів на вел[ику] суму". Останнє з 16 засідань, протоколи яких збереглися, відбулося 23 січня 1929 р.

До складу Наукової Колегії входили Голова, обраний Кураторією Інституту громадознавства, представник Дирекції Інституту, запрошений Головою Колегії за згодою Ради УНМА, директор і кустос Музею-Архіву, члени-експерти, запрошені Радою УНМА⁹. Серед членів Колегії - визначні українські науковці: Сергій Павлович Шелухін - правознавець, історик, професор Українського вільного університету, голова Наукової Колегії, експерт матеріалів історичного і суспільно-політичного змісту; Леонід Тимофійович Білецький - літературознавець, професор Українського високого педагогічного інституту ім.М.Драгоманова, експерт літературних матеріалів; Софія Федорівна Русова - професор Українського високого педагогічного інституту ім.М.Драгоманова, експерт культурно-педагогічних матеріалів; Володимир Юхимович Січинський - мистецтвознавець, доцент Українського високого педагогічного інституту ім.М.Драгоманова, експерт мистецьких матеріалів; Всеволод Миколайович Петрів - генерал-хорунжий Армії УНР, лектор Українського високого педагогічного інституту ім.М.Драгоманова, експерт військових матеріалів; Віктор Кіндратович Приходько - лектор Української господарської академії, секретар Колегії, експерт громадсько-політичних матеріалів; Сергій Васильович Бородаєвський - вчений-економіст, кооператор,

професор Українського вільного університету і Української господарської академії, експерт матеріалів з історії економіки та кооперативного руху.

Питання про запрошення С.В.Бородаєвського до складу Наукової Колегії розглядалося на її третьому засіданні 2 серпня 1927 р. 27 серпня С.В.Бородаєвському було надіслано листа за підписами директора УНМА Н.Я.Григорієва та кустоса М.Ю.Обідного з повідомленням про включення його до складу Наукової Колегії та запрошення на її чергове засідання, що мало відбутися 1 вересня о 14.30 у помешканні Музею-Архіву за адресою: Прага, вул.Шежікова, 4.

З 12 засідань Наукової Колегії, які відбулися після запрошення С.В.Бородаєвського, Сергій Васильович брав участь у 5. Збереглися також запрошення вченого ще на 2 засідання Наукової Колегії та спільне засідання Дирекції і Наукової Колегії з нагоди 5-ї річниці існування УНМА, що було заплановане на 12 грудня 1928 р.¹⁰ Протоколів цих засідань ми не маємо. Тож залишається невідомо, хто був присутній на них і чи відбулися вони взагалі.

На засіданнях Наукової Колегії С.В.Бородаєвський брав участь у розгляді поданих до УНМА матеріалів, зокрема "Спогадів" В.Приходька, спогадів А.Животка "Із мого щоденника", що висвітлювали ставлення селянства до гетьманської влади, робіт генерала М.Омеляновича-Павленка "Переломові дні в Галицько-польській війні" та "На Катеринославщині за національною працею", листування військового аташе уряду УНР в Болгарії полковника Філонова з начальником Генерального штабу армії УНР, поданого В.Петровим, "Мемуарів про б[увишу] Українську Республіканську Капелю" Л.Безручка, архівних матеріалів колишнього Білоруського консульства в Туреччині, переданих генеральним консулом Білоруської Народної Республіки в Туреччині та Болгарії Єрмаченком, спогадів полковника М.Крата з додатком Омеляновича-Павленка "Епізод у Яничі", фотографій з історії української визвольної боротьби та інш.; в обговоренні питань організації роботи Колегії, зокрема плану її роботи, порядку придбання матеріалів, визначення норм їх оплати та інш.

Отже, збирання, впорядкування і збереження пам'яток національної історії та культури в умовах відсутності власної незалежної держави було нелегким, але водночас важливим і відповідальним завданням, що постало перед українською

еміграцією і успішно вирішувалося нею у 20-х - на початку 30-х років ХХ ст. на теренах Чехо-Словацької Республіки. Долучився до цієї важливої місії і С.В.Бородаєвський завдяки діяльності у складі Наукової Колегії УНМА.

ГЛУШАН О.В.,
АРТЕМЕНКО Ю.Ю.

**ГРОМАДСЬКА ДУМКА НАСЕЛЕННЯ
ЩОДО ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ
(на прикладі Білопільського, Глухівського та
Тростянецького районів Сумської області)**

¹Детальніше про С.В.Бородаєвського див.: *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). - Мюнхен, 1965. - С.27-28; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - С.114-115; *Власенко В.М.* Сергій Бородаєвський (1870-1942) // *Українські кооператори. Історичні нариси / С.Гелей* (ред.). - Львів: Коопосвіта, 1999. - Кн.1. - С.201-210; До біографії С.В.Бородаєвського / Передмова і упорядкування *В.Власенка* // *Сумська старовина*. - №№V-VI. - 1999. - С.70-74; *Власенко В.М., Власенко В.В.* Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В.Бородаєвського) // *Сумський історико-архівний журнал*. - Вип.І. - Суми, 2005. - С.11-22; *Злупко С.* Персоналії і теорії української економічної думки. - Львів: Євросвіт, 2002. - С.301-303 та інші.

²Про Українське університетське угруповання для Ліги Націй див.: *Глушан О.В.* Українське університетське угруповання для Ліги Націй: матеріали до історії організації // *Сумська старовина*. - №№XXVI-XXVII. - 2009. - С.207-229; *Вона ж.* З історії діяльності Українського університетського угруповання для Ліги Націй // *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (16-17 травня 2009 року, м.Суми)*. - Суми: "Фабрика друку", 2009. - С.331-332.

³Детальніше про створення, діяльність та документальне зібрання УНМА див.: *Палієнко М.* Український національний архів-музей у Празі (1923-1930): історія створення та основні напрями діяльності // *Студії з архівної справи та документознавства*. - К., 2004. - Т.11. - С.13-24; *Вона ж.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). - К.: Темпора, 2008. - С.103-136.

⁴Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.4018. - Оп.І. - Спр.1. - Арк.12.

⁵Там само. - Спр.24. - Арк.1.

⁶Там само. - Спр.38. - Арк.188.

⁷Там само. - Спр.12. - Арк.3.

⁸Там само. - Спр.6. - Арк.142-142зв.

⁹Там само. - Спр.38. - Арк.71.

¹⁰Там само. - Спр.6. - Арк.263, 264, 419.

У 2007-2008 рр. український народ відзначав сумну дату - 75-ті роковини Голодомору 1932-1933 рр., що назавжди залишиться болючою раною в серці кожного українця, адже його соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки на довгі десятиліття вперед визначили негативні тенденції в житті українського суспільства: відсутність підприємницьких та ініціативних елементів, залякани покоління, зламана воля народу до опору тоталітарній системі, до національного відродження.

З того моменту, коли перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький з огляду на очікуване оголошення результатів роботи спеціальної американської комісії з дослідження фактів голоду в Україні був змушений у своїй доповіді, присвяченій 70-річчю утворення УРСР, визнати факт "голоду" в Україні у 1932-1933 рр., минуло два десятиліття. За цей час вітчизняними й зарубіжними науковцями, громадськими, політичними, державними діячами, митцями було здійснено значний обсяг робіт з наукового дослідження й оприлюднення фактів про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні та вшанування пам'яті його жертв. Результатом парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. та спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 р. стало прийняття 28 листопада 2006 р. закону України "Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні", стаття 1 якого визнає Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. Указом Президента України за №1310/98 встановлено офіційний День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій - кожна четверта субота листопада. У Києві на Дніпрових кручах закладено Калиновий гай, де будуть висаджені 10 тисяч дерев - у пам'ять про кожне постраждале село. У населених пунктах України встановлюються відповідні пам'ятники та пам'ятні знаки, формуються та оновлюються музейні експозиції, виставки архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва і літератури, які відображають події, пов'язані з Голодомором. Триває робота з упорядкування місць поховання жертв Голодомору, складання

реєстрів постраждалих, видання та розповсюдження наукових, науково-популярних, художньо-публіцистичних робіт, збірників документів і матеріалів, спогадів свідків тих страшних подій. З учнівською та студентською молоддю проводиться активна виховна робота на уроках-реквіємах, “історичних годинах”, “вечорах скорботи”, присвячених пам’яті жертв національної трагедії. Започатковано проведення щорічної всеукраїнської акції “Колосок пам’яті” із покладанням учнями загальноосвітніх навчальних закладів колосків пшениці до пам’ятників, меморіалів жертвам геноциду українського народу.

Система державних заходів, спрямована на висвітлення причин, масштабів і наслідків національної трагедії та їх усвідомлення, має стати важливим консолідуючим фактором розвитку українського суспільства. Лише за таких обставин можна гідним чином вшанувати пам’ять жертв, які належать усьому українському народу. Дослідження громадської думки щодо історичних подій Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та державної політики щодо вшанування пам’яті його жертв є актуальним та має безпосередню практичну значущість.

Тож протягом жовтня-листопада 2007 р. за попередньо розробленою анкетною студентами СумДУ було проведено анонімне письмове опитування відповідної репрезентативної вибірки населення Білопільського, Глухівського та Тростянецького районів нинішньої Сумської області, які у 1932-1933 рр. перебували у складі Харківської (Білопільський, Тростянецький) та Київської (Глухівський, після 15 жовтня 1932 р. - входив до складу новоствореної Чернігівської) областей. Метою проведеного анкетування було вивчення громадської думки населення Сумської області щодо причин, перебігу, масштабів, наслідків та морально-правової оцінки Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.

Дана робота є коротким звітом про результати першого етапу запланованого нами лонгітюдного дослідження громадської думки населення Сумської області щодо Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Проведення повторного опитування, що має на меті виявити вплив системи заходів щодо вшанування пам’яті жертв Голодомору у зв’язку з його 75-ми роковинами на громадську думку щодо проблеми Голодомору, заплановано на весну-літо 2009 р.

* * *

У дослідженні взяло участь 90 респондентів з Білопільського, Глухівського та Тростянецького районів. Дана вибірка є репрезентативною і повністю відображає за статевим, віковим, національним, освітнім та соціальним показниками склад населення даних районів Сумської області. Рівень похибки не перевищує 2%.

Основні сфери суспільної діяльності, в яких зайняті респонденти, - промисловість (24,45%), сільське господарство (15,56%), органи влади та самоуправління (14,44%). 25,56% опитаних складають пенсіонери, 3,33% - учнівська (2,2%) та студентська (1,1%) молодь.

Переважна більшість респондентів вказала, що проживає у своїх населених пунктах з дитинства (45,56%) або майже все життя (12,22%), і лише 11,11% опитаних - останні 10 років.

Аналізуючи результати дослідження громадської думки щодо Голодомору 1932-1933 рр., відзначимо високий рівень обізнаності респондентів з фактом Голодомору в Україні. Лише 3,33% опитаних вказали, що не знають про факт Голодомору.

Найвищий показник числа респондентів, які не знають про Голодомор, - серед осіб 31-50 років. Усі респонденти віком до 30 років, тобто ті, що навчалися у середніх та вищих навчальних закладах у період так званої перебудови або після здобуття Україною незалежності, і після 70 років, тобто свідки тих страшних подій, знають про факт Голодомору 1932-1933 рр.

Вік, роки	Знають про факт голодомору, %	
	так	ні
16-20	100,00	0,00
21-30	100,00	0,00
31-40	92,86	7,14
41-50	94,76	5,26
51-60	100,00	0,00
61-70	94,12	5,88
понад 70	100,00	0,00
Усього	96,67	3,33

Щодо взаємозв’язку освітнього рівня опитаних та їх обізнаності з фактом Голодомору слід зазначити, що про Голодомор 1932-1933 рр. знають усі особи з початковою (4 класи) та неповною середньою освітою - ті, що безпосередньо пережили роки голоду. 5,13% респондентів з вищою освітою вказали, що нічого не знають про Голодомор.

Усі опитані жителі Тростянецького району знають про трагедію 1932-1933 рр. в Україні, частина респондентів з Білопілья і Глухова вказали, що факт Голодомору їм не відомий, - 6,25 і 3,02% відповідно.

Під час анкетування більшість опитаних осіб зазначили, що вперше про явище Голодомору 1932-1933 рр. в Україні вони дізналися під час навчання у середній школі (31,11%) та з розповідей батьків або родичів (30%). Менша частка респондентів джерелом своїх знань про Голодомор назвала засоби масової інформації (22,22%). 17,78% осіб, що брали участь у дослідженні, про події 1932-1933 рр. дізналися під час навчання вже у вищих навчальних закладах.

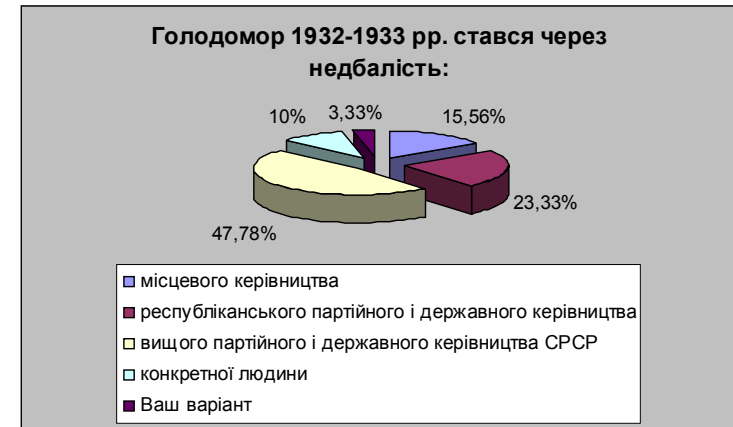
Між віком респондентів та джерелами їхніх знань про Голодомор прослідковується наступний взаємозв'язок: абсолютна більшість осіб віком до 30 років дізналася про це явище під час навчання у середній школі; в основному під час навчання у вищих навчальних закладах або із засобів масової інформації довідалися про Голодомор респонденти віком від 31 до 50 років. Люди, яким вже виповнилося 60 років, у переважній більшості про страшну трагедію українського народу вперше почули від батьків або родичів - її безпосередніх свідків. Цікаво, що засоби масової інформації були джерелом перших відомостей про Голодомор 1932-1933 рр. для 51-60-літніх осіб.

Прямого взаємозв'язку між рівнем освіти респондентів та джерелом першої для них інформації про Голодомор немає. Так, особи і з початковою, і з вищою освітою повідомили, що дізналися про нього з розповідей батьків або родичів - 50 і 33,33% відповідно.

Більшість респондентів з Тростянецького району про факт Голодомору 1932-1933 рр. в Україні довідалися із засобів масової інформації (44%) або від батьків (36%), тоді як переважна частка опитаного населення Білопільщини інформацію про дане явище вперше отримала під час навчання у вищому навчальному закладі (46,88%) та середній школі (37,5%). Жителі Глухівського району вперше про трагедію 1932-1933 рр. почули від батьків або родичів (39,39%) та вчителів середньої школи (33,33%).

Стосовно винуватців трагедії думки респондентів розподілилися наступним чином: майже половина усіх опитаних (47,78%) вважає, що Голодомор стався через недбалість вищого партійного і державного керівництва СРСР; близько чверті (23,33%) - вину за Голодомор покладають на республіканське керівництво; 15,56% респондентів схильні вважати, що Голодомор був

зумовлений “*перегинами*” тодішнього місцевого керівництва тих чи інших районів і областей України. Цікаво, що десята частина опитаних переконана, що трагедія мала місце через недбалість “*конкретної людини*”.

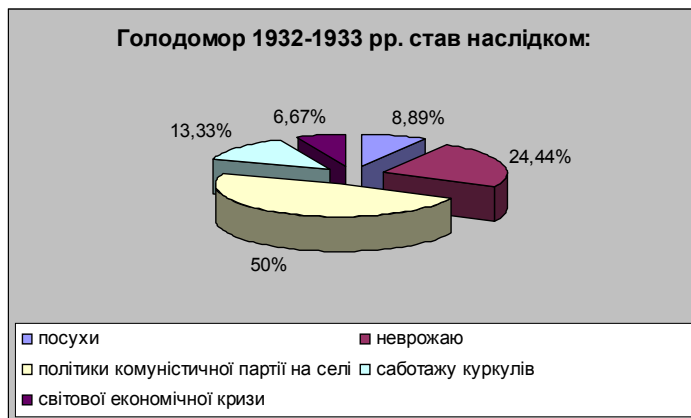
Щодо поглядів різних вікових груп респондентів на питання розподілу відповідальності за Голодомор між різними рівнями керівництва державою, то всі вікові категорії одностайні у покладанні вини на найвищий ешелон державного і партійного керівництва СРСР (найбільш високий показник - серед осіб, яким виповнилося понад 70 років, - 80%). Найбільша кількість людей, схильних вважати винуватцем трагедії “*конкретну людину*”, - серед осіб віком від 31 до 40 років (21,43%).

Люди з різним освітнім рівнем також у своїй більшості вважають, що недбалість саме вищого партійного і державного керівництва СРСР призвела до Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Виключення становлять лише респонденти з незакінченою вищою освітою, які покладають вину на недбалість і “*перегини*” республіканського керівництва (54,55%). Для осіб з початковою освітою, тобто свідків страшних голодних років, безпосередніми винуватцями трагедії є вище партійне і державне керівництво (75%), яке розробляло ідеологію і політику терору голодом, та місцеве керівництво (25%), яке цю політику реалізовувало на місцях.

Дещо розходяться думки щодо винуватців Голодомору 1932-1933 рр. у населення різних районів Сумщини. Так, найбільше число

осіб, які вважають винним місцеве керівництво, проживає у Білопільському районі (28,13%), тоді як у Тростянецькому районі цей показник становить 20%. Населення Глухівського району взагалі не вважає місцеве керівництво винним у трагедії, що мала місце в українському селі на початку 30-х років ХХ ст. Переважна більшість жителів цього району усю вину покладає на вище партійне і державне керівництво СРСР (78,79%), так само, як і мешканці Тростянецького району, хоча в останньому цей показник значно менший - 48%.

Дослідження громадської думки щодо причин Голодомору 1932-1933 рр. в Україні показало наступне: половина опитаного населення основною його причиною вважає політику комуністичної партії на селі. Більш ніж третина респондентів переконана у тому, що трагедія сталася внаслідок природних катаклізмів: неврожаю (24,44%) та посухи (8,89%). Значний відсоток опитаних осіб складають такі, що причиною Голодомору українського народу вважають саботаж куркулів (13,33%). Близько 7% населення, що взяло участь в опитуванні, пов'язує виникнення Голодомору 1932-1933 рр. на українських землях безпосередньо зі світовою економічною кризою, що мала місце наприкінці 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.

Суттєвих розходжень у поглядах на причини Голодомору у різних вікових категоріях респондентів не спостерігається. Молодь, дорослі, люди похилого віку у своїй більшості причиною трагедії українського народу називають злочинну політику комуністичної

партії на селі. До речі, найбільша частка осіб (80%), які вказали цю причину основною, спостерігається серед людей, яким виповнилося понад 70 років. Значний відсоток респондентів, впевнених, що Голодомор став наслідком неврожаю, належить до категорії осіб, яким виповнилося від 41 до 70 років. Цікаво, що з саботажем куркулів явище Голодомору пов'язують не лише колишні учні радянських шкіл - особи віком від 31 до 40 років, а й нинішня учнівська та студентська молодь - 35,17 та 27,27% відповідно.

Що стосується взаємозв'язку освітнього рівня респондентів і їхніх знань про причини Голодомору, то безпосередній зв'язок між цими показниками відсутній. Так, особи і з початковою, і з вищою незакінченою освітою у переважній своїй більшості вказують однакову причину Голодомору - політику комуністичної партії на селі.

Звертає на себе увагу той факт, що значна кількість осіб з середньою (18,18%) та вищою (12,82%) освітою пов'язує виникнення Голодомору з саботажем куркулів.

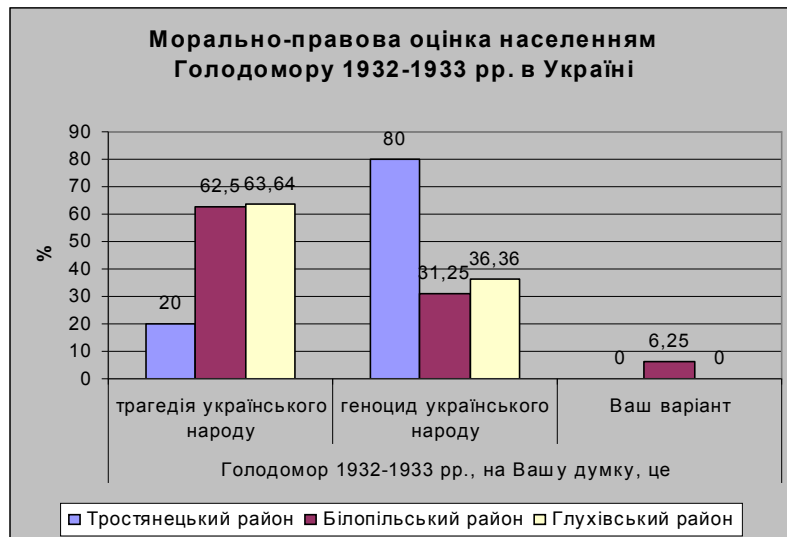
Аналізуючи відповіді населення різних районів Сумщини на питання щодо причин Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, варто відзначити, що населення Глухівського та Білопільського районів пов'язують трагедію українського народу з політикою комуністичної партії на селі (72,73 і 60% відповідно) або неврожаєм (18,18 та 16% відповідно), у той час, як більшість опитаного населення Білопільщини називає її причинами неврожай (37,5%) та саботаж куркулів (25%).

Відповіді респондентів щодо морально-правової оцінки явища Голодомору 1932-1933 рр. в Україні розділилися на дві майже рівні частини: 51,11% опитуваних трактує Голодомор як трагедію українського народу, 46,67% - як геноцид. При цьому переважна більшість опитаних (67,78%) точно знає, що Указом Президента України та постановою Верховної Ради України Голодомор 1932-1933 рр. визнано геноцидом українського народу, і лише 13,33% - переконані, що вищі органи влади України визнали Голодомор трагедією українського народу.

Розглядаючи морально-правову оцінку, яку дають респонденти явищу Голодомору, з точки зору її взаємозв'язку з віковим показником, варто зазначити, що більшість респондентів віком до 30 років вважає Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом, тоді як особи старші 30 років (за виключенням вікової категорії 41-50 років) у своїй більшості трактують його як трагедію українського народу.

Щодо впливу освітнього рівня громадян на їхню морально-правову оцінку явища Голодомору, то для більшості осіб з початковою і вищою освітою Голодомор 1932-1933 рр. є геноцидом (75 і 51,28% відповідно), з неповною середньою і середньою - трагедією українського народу (100 і 57,58% відповідно).

Різняться ставлення до явища Голодомору і у населення різних районів Сумської області. Так, якщо переважна більшість жителів Тростянецького району (80%) визнає Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом свого народу, то більшість мешканців Білопільщини і Глухівщини (62,5 і 63,64% відповідно) схильна вважати його трагедією українців.

Що стосується обізнаності населення з політико-правовою оцінкою, яку дали Голодомору вищі органи влади України у своїх нормативно-правових актах, то на неї не впливають ні віковий, ні статевий, ні освітній, ні регіональний чинники - усі категорії, на які можна поділити населення за цими показниками, у своїй переважній більшості знають, що згідно з Указом Президента України та постановою Верховної Ради України Голодомор 1932-1933 рр. є геноцидом українського народу.

Досліджуючи обізнаність населення з числом жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, ми з'ясували наступне: майже половина респондентів знає, що внаслідок Голодомору загинуло декілька мільйонів осіб. Більш ніж четверта частина опитаних вважає, що цей показник обчислюється понад 10 мільйонами осіб. Близько 17% людей, що взяли участь в опитуванні, вказали, що жертвами Голодомору стали від кількох тисяч (6,67%) до декількох сот тисяч осіб (10%).

Переважна більшість респондентів усіх вікових категорій зазначила, що число жертв Голодомору становить декілька мільйонів осіб. Найбільше число опитаних, схильних завищувати цю цифру, належить до вікової категорії 21-30-річних, а схильних занижувати - до осіб, яким виповнилося від 51 до 60 років.

Завищене число жертв Голодомору 1932-1933 рр. називає більшість респондентів з середньою і вищою освітою, занижене - з початковою і неповною середньою. Загалом же переважна більшість населення усіх категорій, на які його можна поділити за освітнім рівнем, вважає, що внаслідок Голодомору загинуло декілька мільйонів осіб.

Освіта	Внаслідок голодомору в Україні загинуло				
	декілька тисяч осіб	декілька сот тисяч осіб	декілька мільйонів осіб	понад 10 мільйонів осіб	Ваш варіант
початкова (4 класи)	0,00	25,00	50,00	25,00	0,00
неповна середня	0,00	100,00	0,00	0,00	0,00
середня	12,12	12,12	51,52	21,21	3,03
вища незакінчена	0,00	0,00	63,64	18,18	18,18
вища	2,56	5,13	46,15	35,90	10,26
Усього	6,67	10,00	48,88	26,67	7,78

Що стосується впливу регіонального фактору на знання населення про число жертв Голодомору, то більшість жителів Тростянецького (52%) і Глухівського (69,7%) районів вважає, що це число вимірюється декількома мільйонами осіб, Білопільського району (46,88%) - більш, ніж 10 мільйонами. Більше число респондентів, які стверджують, що Голодомор призвів до загибелі лише від декількох тисяч до декількох сот тисяч людей, - серед населення Тростянецького (14%) і Глухівського (24,24%) районів.

Під час опитування також було з'ясовано рівень обізнаності населення Сумщини з фактами людодіства або труподіства під час Голодомору 1932-1933 рр. Переважна більшість респондентів (80%) відповіла, що знає про ці страхітливі прояви Голодомору. Цей показник є нижчим від показника обізнаності населення з фактом Голодомору взагалі (96,67%). Близько 17% опитаних не знають про випадки канібалізму під час Голодомору 1932-1933 рр.

Якщо порівнювати рівень поінформованості різних вікових категорій респондентів, то найбільша кількість осіб, яким відомі випадки людодіства під час Голодомору, зафіксована серед молоді (16-20 років - 100%), найменша - серед осіб віком від 61 до 70 років (64,71%).

Як показують результати дослідження, людей, які знають про випадки канібалізму у 1932-1933 рр., більше серед осіб з вищою (82,05%), ніж з початковою (75%) та неповною середньою (50%) освітою.

Переважає більшість жителів тих районів Сумської області, у яких проводилося дослідження, знає про людодіство під час Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Найбільша кількість осіб, яким такі факти не відомі, мешкає у Білопільському районі (31,25%).

Населений пункт	Чи знаєте Ви про випадки людодіства або труподіства під час Голодомору 1932-1933 рр.		
	так	ні	Ваш варіант
Тростянець	88,00	12,00	0,00
Білопільля	65,62	31,25	3,13
Глухів	87,88	6,06	6,06
Усього	80,00	16,67	3,33

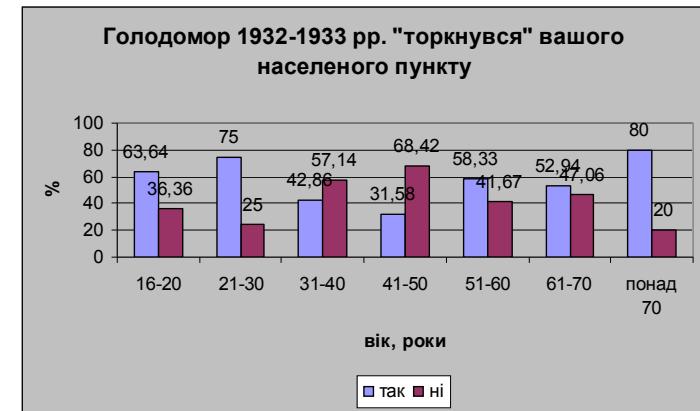
Стосовно джерел інформації про канібалізм майже однакова кількість опитаних громадян вказала, що про випадки людодіства вони дізналися від батьків або родичів (26,67%) та під час навчання у середній школі (23,33%). Близько 20% респондентів таким джерелом назвали засоби масової інформації.

Більшість молодих людей дізналася про випадки канібалізму у 1932-1933 рр. під час навчання у середній школі, особи віком від 31 до 50 років - вихованці радянських середніх і вищих навчальних закладів - із засобів масової інформації, літні люди, особливо ті, кому виповнилося понад 70 років, - із розповідей батьків чи родичів.

53% опитаних вказали, що Голодомор мав місце і в їхніх населених пунктах, при цьому трохи менше половини від цієї кількості людей (22,22%) зазначили, що внаслідок Голодомору померли члени їх родини.

Що стосується окремих районів, то переважна більшість опитаних жителів Тростянецького і Глухівського районів стверджує, що Голодомор "торкнувся" їхніх населених пунктів - 68 і 69,7% відповідно. Три чверті респондентів з Білопільщини вказали, що їхні населені пункти не зазнали Голодомору на початку 30-х років ХХ ст.

Щодо впливу вікового показника на знання респондентів про явище Голодомору в їхньому населеному пункті, можна відзначити наступну особливість: про те, що Голодомор мав місце у їхніх населених пунктах, стверджує більшість молодих (16-30 років) та літніх (особливо тих, кому виповнилося понад 70 років) людей. Більшість людей у віці від 31 до 50 років вказує, що трагедія не "торкнулася" їхніх міст та сіл.

Дослідження громадської думки населення Сумської області щодо того, які регіони Радянської держави, крім УРСР, значно постраждали від голоду на початку 30-х років, продемонструвало наступні результати: понад 50% респондентів таким регіоном назвало Поволжя, майже чверть опитаного населення схильна вважати, що це Казахстан (23,33%), ще одна чверть - таким регіоном визнала Кубанський край (22,22%). Близько 4% опитаних вказали, що від голоду, крім УРСР, постраждала Москва і Московська область. Близько 13% респондентів зазначили, що не знають таких регіонів.

Отже, отримані під час дослідження результати дають змогу зробити наступні висновки:

1. Абсолютна більшість населення досліджуваних районів Сумщини знає про факт Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, правильно визначає його причини, винуватців, приблизну кількість жертв трагедії та інші регіони Радянського Союзу, що постраждали від голоду на початку 30-х років ХХ ст.

2. Провідну роль в інформуванні населення про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні відіграють середні навчальні заклади (вивчення відповідних тем на уроках історії, проведення тематичних виховних заходів тощо) та родинне оточення (спілкування з батьками або родичами, що могли бути свідками тих подій). Згідно з результатами опитування важливим (а майже у чверті випадків – першим) джерелом інформації про трагічну сторінку історії нашого народу є засоби масової інформації.

3. У питанні морально-правової оцінки явища Голодомору 1932-1933 рр. в Україні - “*геноцид*” чи “*трагедія*” українського народу - думки населення Білопільського, Глухівського і Тростянецького районів Сумської області розділилися майже порівну, з незначною перевагою на користь другої дефініції. При цьому варто відзначити досить високий рівень обізнаності населення з політико-правовою оцінкою, яку дали Голодомору вищі органи влади України у своїх нормативно-правових актах, визнавши його геноцидом українського народу.

4. Серед проаналізованих чинників (статевий, віковий, освітній, соціальний, регіональний) прямий зв'язок з рівнем обізнаності населення та їх ставленням до явища Голодомору 1932-1933 рр. має лише віковий. Цей показник дає змогу прослідкувати відмінності у розумінні причин, механізмів реалізації та наслідків Голодомору літніми людьми, які пережили ті страшні роки; людьми, яким, на щастя, не довелося застати тієї страшної трагедії, однак, на жаль, довелося зростати в умовах фальсифікації та замовчування окремих сторінок вітчизняної історії; та нинішньою молоддю, становлення світогляду якої відбувається в умовах незалежного демократичного українського суспільства, що прагне об'єктивно пізнати й зважено оцінити своє історичне минуле.

5. На наступних етапах дослідження варто: 1) розширити вибірку респондентів за рахунок залучення до участі в опитуванні населення інших районів Сумщини; 2) ввести додаткові категорії аналізу - місцевість проживання (місто чи село) респондентів та їх національність.

АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ СХІДНОГО ПИТАННЯ (70-80-ті роки ХІХ ст.)

Проблеми, пов'язані з дослідженням політики Великобританії та Росії у Східному питанні в 70-80-х роках ХІХ ст., протягом багатьох років викликали значну увагу дослідників. Посиленню інтенсифікації досліджень у цьому напрямку в останні роки сприяв 130-річний ювілей російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та визволення балканських народів від османського іґа. У науковий обіг було введено значну кількість матеріалів, що розкривають політику провідних європейських країн. Поряд з цим майже всі фундаментальні роботи західних істориків, що вивчали дипломатичну історію 70-80-х років ХІХ ст., ґрунтуються на використанні документальних джерел з британських, австрійських, німецьких і французьких архівів. На недостатнє дослідження російських документальних джерел ще в 1941 р. вказував американський історик Дж. Рапп, який зазначив, що “*остаточне вирішення всіх спірних питань*”, що торкаються Східного питання, необхідно шукати в московських архівах [6]. Колекції російських архівів ще недостатньо досліджені, що дозволяє продовжувати розробку багатьох аспектів Східного питання, політики Великобританії, Росії та інших держав в Близькосхідно-Балканському регіоні в другій половині 70-х років ХІХ ст.

Починаючи аналіз американської історіографії проблеми, перш за все, слід відзначити фундаментальну монографію В.Вірсвейна “*Британія та Балканська криза 1875-1878 рр.*”, в якій він підтримав тезу британської апологетичної історіографії про Великобританію - “*захисницю Порти*”. Крім того, В.Вірсвейн зазначав, що намагання британського уряду не допустити зміни статусу балканських провінцій султана було зумовлене бажанням британських правлячих кіл зберегти провідні позиції Великобританії на Балканах та Близькому Сході та не допустити зміцнення позицій Російської імперії у цьому регіоні [7].

Д.Харріс, розглянувши зовнішню політику Великобританії та Росії, підкреслив, що прем'єр-міністр Б.Дізраелі виступав проти врегулювання Східного питання шляхом надання автономії Боснії та Герцеговині в 1875-1878 рр., оскільки це б могло призвести до визволення всіх слов'янських провінцій Порти та розпаду Оттоманської держави [1]. В.Лангер, характеризуючи британську

політику на Близькому Сході як “оборонну”, головними винуватцями загострення Східного питання в другій половині 70-х років XIX ст. вважав Росію та панславизм [5].

Значним внеском до американської історіографії проблеми є роботи заслуженого професора Індіанського університету Б.Джелавич [2-4]. Проаналізувавши британську доктрину status quo, вона відзначила, що державні діячі Великобританії протягом XIX ст. були проти “створення незалежних держав на Балканах, побоюючись того, що вони перетворяться на російські маріонетки” [2, 27]. Саме це було головною причиною того, що Уайтхолл виступав проти змін у становищі інших європейських провінцій Порту.

Політику Росії на Балканах Б.Джелавич розглянула не лише через призму соціально-економічних та політичних факторів, а й з великодержавної позиції. Дипломатичні акції російського керівництва в Східному питанні, як наголошувала вона, дуже часто суперечили не лише великодержавним інтересам, але й здоровому глузду. Б.Джелавич також підкреслювала, що ідеологічним чинником зовнішньополітичного курсу Російської імперії у Південно-Східній Європі був захист православ'я та моральних цінностей християнства, а також підтримка національно-визвольного руху балканських народів.

Отже, аналіз основних тенденцій американської історіографії політики Великобританії та Росії у Східному питанні в другій половині 70-х років XIX ст. свідчить, що відсутність єдиної точки зору в багатьох питаннях змушує переглянути еволюцію британсько-російських протиріч у Східному питанні в 70-80-х роках XIX ст., розглянути особливості процесу формування східної політики Великобританії та балканської політики Росії на кожному етапі розвитку цих стосунків.

1. *Harris D.A.* Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The first year. - L.: Humphrey Milford, 1936. - 625 p.

2. *Jelavich B.* Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914. - Cambridge etc.: Cambridge university press, 1991. - 291 p.

3. *Jelavich B.* The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870-1887. - Bloomington-London: Indiana university press, 1973. - 209 p.

4. *Jelavich C. and Jelavich B.* The establishment of the Balkan national states, 1804-1920. - Seattle-London: University of Washington press, 1977. - 358 p.

5. *Langer W.L.* European Alliances and Alignments. 1871-1890. - N.-Y.: Alfred A. Knopf, 1962. - 509 p.

6. *Rupp G.H.* A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878. - Cambridge: Harvard University press; L.: H. Milford; Oxford: University press, 1941. - 599 p.

7. *Wirthwein W.G.* Britain and the Balkan Crises 1875-1878. Submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of doctor. - N.-Y.: Columbia University Press, 1935. - 433 p.

СКЛАД ТА ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ СЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ НИЖЧИХ ІНСТАНЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XVIII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. (на прикладі повітових судів)

Кількість цивільних чиновників та рядових службовців у державних установах Російської імперії до кінця XVIII ст. була відносно незначною. Після адміністративних реформ Катерини II число установ збільшилося, а чиновницький апарат розширився. На службу приймалися вихідці з дворянського стану. Але служба в установах перших інстанцій не була популярною у дворян з причини великих обсягів роботи, низького професійного рівня та мізерної платні (питання про платню навіть не відразу було відрегульоване - наприклад, службовці судово-адміністративних органів певний час утримувалися на кошти, що сплачувалися позивачами чи відповідачами за різні послуги). Згодом таке становище змінюється і чиновницький апарат розростається. Цьому сприяла низка причин:

- дворяни були зобов'язані прослужити певний час на користь держави, інакше ризикували бути позбавленими дворянства;

- дефіцит чиновництва сприяв появі можливості вступу на службу представників деяких інших соціальних груп, які завдяки цьому могли потрапити до привілейованого стану (інколи це робилося всупереч юридичним нормам, але з їхньої “німої” згоди) тощо.

На початку XIX ст. службовий апарат імперії настільки розрісся, що чиновництво фактично оформилося в окрему соціальну групу. Кожна державна установа першої інстанції мала у своєму штаті велику кількість службовців, багато з яких не мали навіть найнижчого чину за табеллю про ранги, але у перспективі могли його отримати. Такими були, як правило, т.зв. канцелярські служителі - їх було найбільше. Були у таких установах й інші посади. Розглянемо це питання на прикладі повітових судів. Вони діяли з 1775 р. (на території Лівобережної України та деяких інших регіонів Російської імперії - з 1782 р.) до скасування їх у процесі судової реформи 60-х років XIX ст. Це були судово-адміністративні установи першої інстанції спочатку для вирішення дрібних цивільних і кримінальних справ місцевого дворянства, а пізніше - всіх станів, крім міських.

Спеціальних комплексних досліджень даним установам не присвячувалося, хоча побіжно питання їх функціонування торкалися у

своїх працях багато дослідників, зокрема історики права. Але більшість науковців, згадуючи про штат службовців повітових судів, називають лише повітового суддю та двох засідателів (або підсудків) від дворянства, рідко згадуються ще двоє засідателів від селян, які з'явилися у цих установах на початку XIX ст. Така незначна кількість службовців не могла фізично впоратися з тим обсягом роботи, що покладался на повітові суди. Штат цих установ, як зазначалося вище, був набагато ширшим. Службовці тут, як і в інших установах, поділялися на чиновників, які мали класний чин за табеллю про ранги, та рядових службовців. Серед останніх були названі вище канцелярські служителі, а також архіваріус, сторож, перепльотчики та інші.

Серед матеріалів повітових судів, що збереглися в багатьох архівосховищах України, Росії, Білорусі тощо, зустрічаються документи, де називаються всі службовці того чи іншого суду. Згідно з цими документами, на службі у повітових судах одночасно могли перебувати навіть близько 40 осіб. Частина з них, щоправда, були *“мертвими душами”* і не виконували реальної служби (значилися лише для отримання чергового класного чину), що підтверджується, наприклад, мемуарними свідченнями таких діячів першої половини XIX ст., як Матвій та Олександр Лазаревські.

Щодо освітнього рівня чиновників, зокрема службовців державних установ нижчих інстанцій, то тут спостерігалася нестача професійно освічених кадрів. Особливо гострою ця проблема була у XVIII-XIX ст. Довгий час займати різноманітні посади в державних установах на українських та російських землях мали право лише представники привілейованих верств суспільства. Але сам по собі соціальний статус виконавця тих чи інших функцій не давав ефективного результату. Все більше виникала потреба в освічених кадрах. Освіта ставала доступнішою, але теж для представників еліти (козацької старшини, дворян). Особам, які отримали належну освіту, надавалося пільгове право більш швидкого просування по службі.

Отримання освіти стало більш системним явищем на українських землях з кінця XVIII - початку XIX ст. - у цей час функціонують декілька університетів, повітові училища і т.п.

При зарахуванні на державну службу (крім військової) вимагалися три основних документи - довідка від предводителя дворянства про дворянське походження, метричний запис про народження та атестат про освіту. З цих документів робилися копії, що залишалися в установі, куди особа приймалася на службу, а

оригінали поверталися власнику. Таким чином, в усіх архівних фондах державних установ кінця XVIII - початку XX ст. можна досить часто зустріти документи про освіту службовців цих установ. Не стали виключенням і матеріали повітових судів.

Основна маса чиновників державних установ нижчого рівня кінця XVIII-XIX ст. отримувала освіту у повітових училищах, і дуже незначна їх кількість навчалася в інших закладах освіти. Коло предметів, що вивчалися в повітових училищах, було доволі обмеженим. Це впливало лише на рівень загальної грамотності особи, не готуючи при цьому фахівця для державної служби. Основними дисциплінами були: закон Божий, арифметика, геометрія, граматики російської мови, всесвітня та російська історія, географія, фізика, малювання. Інколи вивчалися латинська, французька та німецька мови.

Документи про освіту видавалися закладом, де навчався майбутній чиновник. Тут зазначалося: скільки провчився учень у цьому закладі, які предмети він вивчав і з якою успішністю, яку мав поведінку. У цих документах обов'язково містилася інформація про те, що учень *“окончил полный курс учения”* чи неповний. Це пояснюється тим, що *“полный курс”* давав згадуване вище пільгове право почати службу з більш високого чину за табеллю про ранги (на 1 ступінь), ніж особам, які не закінчили навчання. Атестат чи свідоцтво завірялися печаткою навчального закладу і підписами директора або наглядачів закладу та кількох вчителів.

Два питання, порушені у даних тезах, вважаються нам досить важливими для подальшого, більш глибокого вивчення. У відомостях про різні державні установи (у тому числі нижчого рівня), як правило, згадуються лише основні їх посадовці. Наприклад, говорячи про склад повітових судів, більшість дослідників називають лише суддів та засідателів, рідко згадуючи про дрібніших службовців - канцелярських служителів, архіваріусів та інших. Це характерна картина і у випадках, коли йдеться про склад інших установ. Окрім того, фактично не приділяється уваги соціальному статусу цих людей, їхнім конкретним службовим функціям, причинам вступу на державну службу тощо.

Досліджуючи проблему освітнього рівня всіх службовців вказаних державних установ, ми будемо мати змогу зробити об'єктивніші висновки про ефективність функціонування місцевих інстанцій різного спрямування (судових, правоохоронних, адміністративних, фінансових тощо).

ПОЛІЦЕЙСЬКІ ФУНКЦІЇ ВОЄВОД СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Із заселенням Слобідської України, з появою тут населених пунктів у середині XVII ст. з'являються і перші органи управління. Вже у 50-х роках XVII ст. на цих територіях з'явилися царські воєводи, яким, окрім адміністративних та інших функцій, були передані функції карного розшуку і розслідування кримінальних справ на місцях. Але, якщо жителі якогось повіту просили про це, для розслідування злочину туди направляли сищика. У підпорядкуванні кожного воєводи була так звана *“приказна ізба”*. Найвищим органом над воєводами був Розрядний приказ у Москві. На землях нинішньої Сумщини теж була поширена влада воєвод. Зокрема існувала Сумська приказна ізба.

Воєводи розглядали справи про грабежі, бійки, втечі селян та робітних людей тощо. Велика кількість таких справ припадає на 1670-1671 рр. - час селянської війни під проводом С.Разіна та розповсюдження на території східноукраїнських земель повстання І.Дзиковського. Наприклад, деякі кролевчани під керівництвом К.Данилова брали участь у війні Степана Разіна та у взятті міст Саратова й Самари, а вже у грудні 1670 р. Данилова було закатовано у Москві.

Що ж стосується повстання Дзиковського, то його було придушено, а основними ліквідаторами його стали саме воєводи, які спиралися на стрільців, рейтар, козаків з Гетьманщини, яких прислав гетьман Д.Многогрішний, а також на козаків Харківського та Сумського полків. Тут слід зазначити, що повстанці часто виступали проти різного роду гноблень, на захист своїх прав тощо. Але царський уряд розглядав такі виступи як тяжкі злочини проти держави (Слобожанщина тоді вважалася окраїною Московської держави).

На Слобожанщині діяв полково-козацький адміністративний устрій, але воєводи тут спиралися на діючі законодавчі акти Російської держави, які були досить різноманітними і часто суперечили один одному. Це, в свою чергу, приводило до управління

за принципом *“як бог надомить”*. Фактично кожна справу можна було вирішити з неоднаковим результатом, який залежав від волі воєводи. А досить часто й самі воєводи виявлялися порушниками та утискувачами прав і свобод. Про це свідчить, наприклад, грамота з Путивльського Преображенського собору. Цей документ розповідає про те, що ігуменя Путивльського Духова Дівочого Монастиря у 1697 р. скаржилася Петру I на Путивльського воєводу Клоачова, який не виконував накази самого царя та чинив ігумені *“обиды, налоги и разорения”*.

Окрім приказних ізб, виконувати поліцейські функції воєводам допомагали так звані об'їжджі голови, *“решеточные”* прикажчики, земські ярижки, стрільці, рейтари, драгуни тощо. Як видно, ці функції були досить сильно розпоршені між різними виконавцями, а це приводило до різного роду зловживань з їхнього боку, несправедливого та неякісного вирішення багатьох справ. А з кінця XVII ст. діяльність воєвод і приказних ізб починає дублюватися канцеляріями п'яти Слобідських полків (у тому числі Сумського та Охтирського).

РОЛЬ ГЕТЬМАНА І.С.МАЗЕПИ У РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН ТА ПРИВАТНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ

Проблема економічного розвитку України-Гетьманщини середини XVII - першої половини XVIII ст. в історичній науці стоїть досить гостро. Вона актуальна і недостатньо розроблена. У контексті цієї проблеми маловивченими залишаються також питання про господарчу діяльність найбільш відомих представників того часу, зокрема гетьмана І.Мазепи. Постать гетьмана та його діяльність вже декілька століть є об'єктом дослідження багатьох науковців, оспівується поетами, описується письменниками.

Оцінки цієї видатної постаті неоднозначні. Історики дорядянського періоду приділяли досить багато уваги політичній, адміністративній, культурницькій та, меншою мірою, економічній діяльності І.Мазепи, засуджуючи при цьому його зраду російському цареві. У радянській історіографії гетьман оцінювався як однозначно негативна постать в історії.

Зі здобуттям Україною незалежності життя та діяльність багатьох діячів минулого стали досліджуватися під іншим кутом - були скинуті ідеологічні нашарування, розповсюджені до цього в історичній науці; стали залучатися комплекси нових джерел тощо.

На основі нових джерел та напрацювань вчених минулого нині активно досліджується внесок І.С.Мазепи у розбудову української державності, культури і т.п. Бібліографія стосовно діяльності гетьмана на сьогодні є надзвичайно широкою¹. Але діяльність гетьмана як вмілого господарника й досі залишається маловивченою. Фактично на сьогодні ми не маємо комплексного дослідження з цього питання.

Щодо господарської діяльності Івана Мазепи, то побіжно цього питання торкалися у своїх роботах такі дослідники, як О.Терещенко², І.Луцицький³, М.Плохинський⁴, Ф.Уманець⁵, О.Лазаревський⁶, С.Рклицький⁷, М.Молчановський⁸, М.Тищенко⁹, О.Оглоблин¹⁰, Л.Мельник¹¹, С.Павленко¹².

Наприклад, у працях відомого історика О.М.Лазаревського можна зустріти багато згадок про населені пункти, що перебували у власності І.С.Мазепи чи були ним подаровані прибічникам; є також

згадки про певні кроки щодо підтримки деяких галузей промисловості¹³. Але при цьому оцінка О.М.Лазаревського діяльності Мазепи є вкрай негативною.

Історик Ф.Уманець у своїй відомій праці *"Гетман Мазепа"* не скрізь погоджується з оцінками О.Лазаревського і намагається дати більш об'єктивну оцінку гетьману, досить позитивно висловлюючись про внутрішньополітичну діяльність Мазепи і засуджуючи його зовнішньополітичний курс і зраду Петру І. Ф.Уманець зазначав, що *"будь у Мазепи более свободного времени и свободы действий, мы имели бы в его лице одного из замечательнейших мастеров государственного дела"*¹⁴.

Щодо джерельної бази нашого дослідження, то слід зазначити, що переважна більшість документальних джерел стосовно гетьмана на сьогодні вважається опрацьованою дослідниками. Основна їх маса знаходиться у державних та центральних архівосховищах України, Росії, Польщі, Швеції. Деякі з таких матеріалів зустрічаються у рукописних фондах бібліотек, музеїв.

Багато документів (листування, універсали тощо) публікувалися у таких відомих свого часу виданнях кінця XIX - початку XX ст., як *"Киевская старина"*, *"Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете"* і т.п.

Останнім часом з'явилися великі збірники документів доби І.Мазепи - листування гетьмана з різних питань, що відбувалося протягом 1687-1691 рр.¹⁵, та цілі комплекси документальних джерел доби І.Мазепи - гетьманські й старшинські універсали, ділове та особисте листування, укази російського уряду, доноси, протоколи слідств і допитів, описи земель, матеріали судових органів чи органів самоврядування Гетьманщини тощо¹⁶. Серед наведених комплексів опублікованих джерел чимало зустрічається і матеріалів, що стосуються безпосередньо питань землеволодіння, приватної власності, господарчо-промислової діяльності часів гетьманування І.Мазепи.

В цілому, незважаючи на наявність джерел, кількість спеціальної літератури, де б висвітлювалася діяльність гетьмана І.Мазепи у галузі господарювання, його роль у розвитку промисловості та економіки України-Гетьманщини, є надто незначною. Самі ж джерела саме з цієї проблеми поки що не були предметом комплексного дослідження.

Діяльність Івана Мазепи як будівничого держави вирізняється масштабністю, планомірністю та високою результативністю. Він завжди дуже цікавився господарчими справами. Офіційні гетьманські звідомлення цареві чимало уваги присвячують різним господарським питанням. Численні листи - інструкції старостам та дозорцям гетьманських маєтностей, писані здебільшого власноручно самим Мазепою, малюють нам образ пильного і ревного господаря. Доказом особливої уваги гетьмана до справ господарських є сотні гетьманських універсалів, виданих Мазепою (їх було, звичайно, значно більше), більшість яких так чи інакше стосується землеволодіння, сільського господарства, фінансів, торгівлі, промисловості та різних соціальних питань, з ними пов'язаних.

І.Мазепа був одним з перших, хто наголосив на необхідності охорони лісів з економічних міркувань. Цю ідею він пов'язував з питанням винокуріння, яке знищувало ліси, а збагачувало при цьому обмежене коло осіб¹⁷.

Наскільки гетьман надавав великого значення господарчим справам, свідчить добір різних уповноважених для того осіб. Хоча за Мазепи не було окремого уряду генерального підскарбія, і взагалі існування системи оренд певною мірою децентралізувало державне господарство Гетьманщини, все ж справами господарчого характеру під загальним керівництвом самого гетьмана віддали деякі генеральні старшини. Але були й спеціальні урядники, яким гетьман доручав ті чи інші господарчі справи, та комісії. Наприклад, у 1703 р. за дорученням гетьмана Мазепи суперечку між селами Білошапки і Вечерки за володіння сіножатями вирішував батуринський сотник Д.Нестеренко¹⁸. Окремі господарчі та фінансові доручення гетьмана виконували також великі українські і чужоземні купці.

Українська промисловість за часів Мазепи широко розгортається як на півночі, так і на півдні Лівобережжя. Можна виділити два основних періоди найбільшого промислового піднесення: у першій половині 1690-х років та на початку XVIII ст. (останній був перерваний війсьними діями на території України 1708-1709 рр.).

У гетьманських, старшинських, монастирських маєтностях, на козацьких та міщанських хуторах з'являються нові промислові заклади. Уряд і особисто сам гетьман сприяли розвитку промислового підприємництва, заохочуючи його ініціаторів та організаторів пільгами економічного й правового характеру.

Вивчаючи історію господарчих відносин та великого землеволодіння в Україні-Гетьманщині періоду гетьманування І.Мазепи, простежуємо пересування центрів землеволодіння і торговельно-промислового підприємництва з південних полків Гетьманщини на північ. Починаючи з 80-х років XVII ст. великі землевласники південного Лівобережжя або цілком переносять свою господарську діяльність на північ, або, залишаючи за собою південні володіння, набувають маєтки також на півночі Гетьманщини (в основному в Стародубівському полку). Північне Лівобережжя мало особливо сприятливі умови для торговельно-промислової діяльності.

У цей період розвиваються наступні галузі промисловості: млинарство, гуральництво, тютюнове, селітряне й поташне виробництва, будництво, гутництво, паперова та залізородна промисловість, ливарництво, ткацтво тощо.

Зокрема інтерес до залізородної промисловості збільшувався у зв'язку з державними замовленнями. Гетьман І.Мазепа сприяв промислому підприємству не лише вищої старшини та монастирів. Серед власників гут і рудень того часу знаходимо й представників середньої старшини, міщан, фахових промисловців. Наприклад, мав свої гуті коло с.Подолове (Кролевецька сотня) кролевецький сотник Іван Маковський, кум І.Мазепи. Найбільше ці галузі були розповсюджені на півночі Лівобережжя - в Стародубівському, Чернігівському та Ніженському полках. Гуті й рудні у своїх маєтках мали генеральний писар (згодом суддя) В.Кочубей, генеральний обозний І.Ломиковський, генеральний суддя Сава Прокопович, генеральний писар П.Орлик, полковник чернігівський Ю.Лизогуб, М.Миклашевський, Л. і П.Полуботки та інші представники вищої старшини.

У зв'язку з широкою будівельною діяльністю гетьмана зростає виробництво цегли та вапна (на вапених майданах коло Новгорода-Сіверського). Розвиток гуральництва на Гетьманщині в кінці XVII - на початку XVIII ст. був викликаний, головне, вимогами експорту.

По всій Гетьманщині поширилося керамічне виробництво, а ткацтво набуло характеру організованого фабричного виробництва полотна, сукна, шовку, козацьких пасів, плахт, килимів.

Млинарська техніка була пов'язана з різними видами промислового виробництва (млини на збіжжя, круподерні, валюші, тартаки, напірні, порохові млини, рудні), ріст млинарства яскраво

свідчив про загальний розвиток української промисловості того часу. Водяні млини, що були джерелом дешевої енергії, обслуговували паперні, гути, валюші-ступи для биття сукна, керамічні майстерні, лісопильні заводи. Кількість згадок про водяні млини у кінці XVII - XVIII ст. на території Гетьманщини є дуже великою. Наприклад, у 1700 р. брати Григорій та Матвій Костенецькі придбали у С.Натальченка “камень млиновий” на міській греблі. Власне сам гетьман мав досить високі прибутки з млинів. У деяких місцях навіть існувала посада т.зв. дозорця панських млинів, до обов’язків якого входив збір з мірошників частки помолу на користь гетьмана - т.зв. “половинная часть”.

Селітроваріння на території Лівобережжя існувало віддавна, але особливий інтерес до цієї галузі промисловості з’являється саме в кінці XVII ст. У 1707 р. Мазепа дозволив прилуцькому полковникові Д.Горленку виробляти селітру під Лебедином. На початку XVIII ст. майдани лівобережної старшини з’являються й на правому березі Дніпра.

Популярним у цей час було також тваринництво. Так, представники вже згаданого шляхетсько-козацького роду Костенецьких, перейшовши з правого берегу Дніпра на лівий і оселившись у Конотопщині, за часів гетьманування Мазепа почали займатися популярним на той час промислом - розведенням та продажем биків. Худоба відгодовувалася на багатих степах Гетьманщини, а потім відганялася на продаж за кордон, переважно до Силезії та Пруссії. О.М.Лазаревський називає торгівлю биками одним з найбільш прибуткових промислів старої Малоросії¹⁹.

Гетьман І.Мазепа вирізняв таких підприємливих людей з-поміж інших і навіть висував їх на старшинські посади. Не були виключенням й Костенецькі - у 1707 р. Григорія Костенецького було призначено конотопським сотником²⁰.

Популярними в цей час були т.зв. оренди. Широко відомим є факт, що у 1704 р. гетьман своїм універсалом надав конотопському сотнику А.Кандибі, значковим товаришам Ю.Харевичу та Г.Костенецькому терміном на один рік (“на срок от дня св. муч. Маккавеев сего 1704 г. до того же дня в 1705 г.”) в оренду горілчані, тютюнові та дигтярні шинки у м.Конотоп. Коштувало це орендарям 4 тисячі золотих, з яких 2,5 тисячі повинні були виплачуватися до військової скарбниці, а 1,5 тисячі до Конотопської ратуші на витрати міста²¹. Такі оренди за гетьманування І.Мазепа давали значні прибутки. Займалися орендами й багатіли з них і

представники дрібної старшини. Кролевецькі козаки, брати Стожки (один з них пізніше був кролевецьким і батуринським сотником) отримали в оренду на два роки “городок Остер”, а пізніше рік були орендарями в м.Красний Колядин.

Взагалі певний час гетьман Мазепа виступав проти оренд²². Але вони виявилися дуже вигідними для старшини та й до гетьманської скарбниці орендні надходження та індуктне мито давали до 50 тисяч золотих прибутку. Не змігши скасувати оренди, Мазепа спробував зменшити їх. Одним із своїх універсалів він дозволив курити вино для хатнього вжитку й купувати за зниженою ціною не менше відра; у роздріб відкупщик зобов’язувався продавати кварту не дорожче двох копійок. Пізніше І.Мазепа здійснив спробу перейти до акцизної системи. Але цей крок замінити винний відкуп на іншу систему не був успішним²³.

Намагався гетьман захищати також економічні права простих козаків. Наприклад, звертаючись, знову таки через князя В.В.Голіцина, до царя у жовтні 1688 р., гетьман просив, аби “мед и пиво чтоб вольно было и казакам продавать которые в Киве живут...”. У цьому зверненні Мазепа також зазначав, що козаки, які мешкають “на пограничьи” (у прикордонних місцевостях), не мають землі, де могли б сіяти й орати, і живуть лише завдяки шинковому промислу²⁴.

Підтримуючи козацьку старшину у господарських справах, І.Мазепа надавав їй своїми універсалами різноманітні маєтності чи пільги у торговельних справах. Насамперед, це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина освоювала ще вільні (т.зв. “вільні військові”) і вже не вільні (наприклад, належні до міста) землі. Про це свідчить ціла низка документів, що збереглися до нашого часу. Перш за все, це універсали самого гетьмана та його урядовців. Наприклад, універсал від 13 вересня 1690 р. чернігівського полковника Я.Лизогуба про надання права мешканцям полку займати та обробляти порожні землі, які були відібрані у польської шляхти²⁵.

Документи, що збереглися до нашого часу свідчать про зростання старшинського землеволодіння. Маємо цікаві дані з цього приводу по окремих полках. За матеріалами “Генерального слідства про маєтності” 1729 р., у Чернігівському полку було роздано за Мазепа 48 маєтків. Подібне явище було також в інших полках.

Процес мобілізації землеволодіння знайшов своє завершення в концентрації маєтків в руках окремих старшинських фамілій.

Поширилася загальна площа старшинського землеволодіння, яке поступово перетворилося зі звичайного раніше володіння “до ласки войскової” на повну власність. Логічним наслідком цього було цілковите злиття старшинського землеволодіння зі шляхетським, яке так чи інакше збереглося від польських часів. Існування нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з набагато більшою масою нових володінь, які хоч фактично і були в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали її повною власністю, свідчило про те, що процес станового оформлення старшинської верстви до гетьманства Мазепи ще не був завершений. Однак саме за часів Мазепи обидві групи землеволодіння не тільки фактично, але й юридично зливаються в одне старшинське володіння, яке чимраз більше набуває характеру шляхетського “вічистого” володіння.

За час гетьманування Мазепи старшині, монастирям і частково великому купецтву було надано сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих. Тільки в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. нараховувалося 4252 селянських двори (крім того, стверджено було володіння 14 селами, де в 1729 р. лічилося 830 дворів). Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам. Наприклад, надання Мазепою маєтків прилуцькому полковникові Д.Горленку - в 1694 р. - сс.Сергіївка, Ковтунівка і Яблунівка; в 1699 р. - с.Білошапки, в 1701 р. - с.Ярошівка, в 1703 р. - с.Мамаївка, в 1705 р. - сс.Калюжниця Попори, в 1706 р. - с.Вечорки і ще декілька сіл пізніше²⁶.

Універсалом 1694 р. гетьман затвердив за А.Лизогубом с.Старий Почеп. А той, у свою чергу, населив на придбаних раніше землях слободу Лизогубівка та хутір Дадоровський.

Серед найбільших землевласників можна назвати наступних представників старшини: М.Миклашевського, миргородського полковника Д.Апостола, В.Кочубея, Д.Горленка, чернігівського полковника П.Полуботка, стародубівського полковника І.Скоропадського та багатьох інших. Деякі з них почали з незначних чинів і невеликих маєтків, а скінчили величезними володіннями. Наприклад, С.Вакулович почав свою кар’єру мірошником на одному з пирятинських млинів, а закінчив її значним землевласником і довголітнім сотником пирятинським. Такі приклади не були рідкісними. В кінці XVII ст. на Гетьманщині з’являється чимало нових великих землевласників.

Сам І.Мазепа був одним з великих землевласників свого часу. Внаслідок царських пожалувань, купівлі він придбав великі маєтності навіть у сусідніх з Гетьманщиною російських повітах: Путивльському, Рильському, Севському. Ці російські володіння складали 49 сіл, селищ та слобід, у яких нараховувалося 5136 дворів з 17557 селянами та 968 дворів т.зв. вільних черкас. На цих землях також було декілька десятків млинів, гуралень, броварень тощо. Зокрема відомий історик-архівіст В.Романовський вказує про ці володіння, що І.Мазепа “купив собі села і деревні в Путивльському і Рильському уездах. В Крупецькій волості в нього було 7 сіл, 2 деревні, 12 млинів; в Путивльському і Рильському уездах - 19 сіл, 5 хуторів, 2 млини. Взагалі у цих маєтках було крестьян 8 тис. душ м[ужеска] п[ола], в тім числі 3 тис. українців”²⁷. Окремо про це писав у своїй спеціальній праці також М.Плохинський²⁸.

На землі самого Мазепи, придбані в сусідньому з Гетьманщиною Рильському повіті, охоче переселялися українські селяни, які мешкали у маєтках великоросійських поміщиків²⁹.

Всі гетьманські пожалування підтверджувалися царськими грамотами. Так, гетьман 24 березня 1688 р. писав князю В.В.Голіцину, аби той поклопотав перед царем про затвердження такого пожалування В.Кочубею, про що писав, що він “дал ему [Кочубею] для домовых его нужд и расходов два села одно в Полтавском полку а другое в Глуховском уезде что и уневерсалом повторил есм чтоб в предь будующие времена то крепко могло быть и непременно в дому его пребывать и дабы на то монаршеская их царского пресветлого величества дана была грамота...”³⁰. В.В.Голіцин часто виступав своєрідним посередником між І.Мазепою та царським урядом. Дослідник В.Станіславський подає цілу низку листів гетьмана до князя Голіцина, у яких просить того поклопотати про ті чи інші пожалування, або ж говорить слова вдячності за вже виконану протекцію тощо.

Якщо гетьман надавав у володіння комусь із старшини якесь село, то він, як правило, повідомляв про це полковника, на території чийого полку це село знаходилося. Це підтверджує лист Мазепи до стародубівського полковника від 15 вересня 1688 р., де гетьман писав, що “...и от Вас жадаем абысь ему тое село, яким он и прежде сего владел если то не будет кому перешкодою именно Дохновичи отвел к его домовому подпартю...”³¹.

Власні землі мала й велика кількість рядових козаків - підсусідків. Так, Ф.Уманець наводить такий приклад про підсусідків с.Мрин (Ніжинського повіту) - вони не сплачували взагалі ніяких повинностей власнику села (такий випадок показовий, але досить рідкісний) і при цьому володіли своїми землями й навіть мали своє самоуправління³².

Захищаючи приватну власність на землю рядового козацтва, І.Мазепа у 1691 р. видав універсал, де засудив дії старшини, спрямовані на відбирання у козаків їхніх земель (тих, що раніше належали польській шляхті). Гетьман зазначив у документі, що *“... те землі, которые отвагой рыцарства Войска Запорожского, отняты в войну Хмельницкого у польских панов... не могут быть у козаков отнимаемы... Нельзя отнимать у наших отважников права на владение всем тем, что ими тогда было завоевано саблей и кровью...”*³³.

Як бачимо, важливою складовою державницької політики Мазепа були заходи, спрямовані на піднесення господарства України, приватного землеволодіння, економіки в цілому. При цьому у полі його уваги були інтереси не лише старшини, але й інших верств населення, зокрема рядового козацтва та міщанства. Збільшення приватного землеволодіння сприяло розвитку господарських відносин, що позитивно впливало на економічне становище України-Гетьманщини. Стабілізація життя в Гетьманщині, зміцнення її установ у період гетьманування Івана Мазепа сприяли появі проєктів щодо пошуку кращої долі для українського народу.

¹Лише С.Павленко наводить близько 1,5 тис. праць російською та українською мовами. У О.Оглобина знаходимо перелік з кількох сотень робіт - сюди включені також іншомовні праці. Детальніше див.: Павленко С. Іван Степанович Мазепа // Загубель Батурина 2 листопада 1708 р. - К., 2007.

²Тереженко А. Мазепа // Русский архив. - 1865. - №9.

³Гучицкий И. Гетман Мазепа и остерские общие земли (Из истории землевладения в Левобережной Украине) // Киевская старина. - 1892. - №1. - С.110-118.

⁴Плохинский М. Гетман Мазепа в роли великорусского помещика / Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Харьков, 1892. - №4. - С.27-33.

⁵Уманец Ф.М. Гетман Мазепа. - СПб., 1897. - С.243-314.

⁶А.Л. Письмо Мазепы о заселении правобережного Приднепровья в конце XVII в. // Киевская старина. - 1898. - №5. - Отд.2. - С.52.

⁷Рклицкий С. Мазепина церковь в с.Дегтяровке // Киевская старина. - 1900. - №6. - Отд.2. - С.133-139.

⁸Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина. - 1903. - №1. - С.91-101.

⁹Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. - К., 1927.

¹⁰Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк-Київ-Львів-Острого-Торонто, 2003. - С.101-110.

¹¹Мельник Л. Лівобережна Україна періоду стабілізації (1669-1709). - К., 1995. - 104 с.

¹²Павленко С. Іван Степанович Мазепа // Загубель Батурина 2 листопада 1708 р. - С.184-185.

¹³Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - Т.2. Полк Нежинский. Конопотская сотня. - Конотоп, 2004. - С.30, 54, 63-64, 68, 75.

¹⁴Уманец Ф.М. Указ. соч. - С.304.

¹⁵Листи Івана Мазепа. 1687-1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. - К., 2002. - Т.1. - 480 с.

¹⁶Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. - К., 2007. - 1144 с.; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа в документах / Упоряд. С.Павленко. - К., 2009. - 1054 с.

¹⁷Уманец Ф.М. Указ. соч. - С.300.

¹⁸Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII - XVIII столітті. - Львів, 1994. - С.26.

¹⁹Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии... - С.63-64.

²⁰Державний архів Сумської області. - Ф.582. - Оп.1. - Спр.556. - Арк.28.

²¹Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии... - С.54.

²²Мнение Мазепы об уничтожении в Малороссии аренды // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - 1859. - Кн.1. - С.5-8.

²³Уманец Ф.М. Указ. соч. - С.299-300.

²⁴Листи Івана Мазепа. 1687-1691. - С.248-249.

²⁵Доба гетьмана Івана Мазепа в документах. - С.296-297.

²⁶Оглоблин О. Вказ. праця. - С.112.

²⁷Романовский В. Феодално-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII - начале XVIII века // Полтава. - М., 1959. - С.302.

²⁸Плохинский М. Указ. соч. - С.27-33.

²⁹Уманец Ф.М. Указ. соч. - С.281.

³⁰Листи Івана Мазепа. 1687-1691. - С.136.

³¹Там само. - С.225.

³²Уманец Ф.М. Указ. соч. - С.281.

³³Там же. - С.284-285.

ДОБРОЧИННИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ

Навряд чи знайдеться в українській історії постать суперечливіша, ніж постать Мазепи. Та ні в кого з дослідників не виникає сумнівів, що гетьман Мазепа був великим меценатом - щедрим добродієм усіх визначних починів і будов в Україні. Діяльність Івана Мазепи припадає на добу розквіту стилю бароко. Прикладів добродійності Мазепи відомо багато. Свого часу козацька старшина в Бендерах намагалася підрахувати всі пожертвування Мазепи і склала реєстр його фундацій, з якого видно, які величезні суми він пожертвував тільки на Печерську лавру. Під козацько-гетьманською опікою Києво-Печерська лавра проводила широку культурно-просвітницьку діяльність, надзвичайно корисну козацькій державі. Видання Печерської друкарні відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості українського народу, його патріотичних почуттів, були могутнім засобом у боротьбі за саме існування української народності. У творах XVII - початку XVIII ст., надрукованих у Лаврі, часто зустрічаються портрети гетьманів Б.Хмельницького, І.Самойловича, І.Мазепи та інш.

Із великих церков, побудованих на кошти Мазепи поза межами Києва, особливу цінність має Вознесенський собор із монастирем в Переяславі (1698), на що було витрачено понад 300 тис. золотих. Ця будова була зведена у 1695-1700 рр. у зв'язку з увінчаними заходами гетьмана з відновлення переяславського єпископства, що існувало в княжі часи. До кафедрального Переяславського собору Мазепа передав у 1701 р. рукописне Пересопницьке Євангеліє, написане у 1556-1561 рр.

А з будов, які лише докінчувалися коштом Івана Мазепи, слід згадати Спаську церкву Мгарського монастиря, розпочату гетьманом І.Самойловичем у 1684-1687 рр. і закінчену І.Мазепою 1687-1688 рр., фінансування трапезних Густинського і Мгарського монастирів.

Залишив І.Мазепа слід і в Чернігові, де побудував, як пишуть дослідники, у Борисоглібському монастирі церкву св. Івана Предтечі і велику кам'яну дзвіницю, на якій був розміщений дзвін, вилитий за кошти гетьмана. Взяв участь у завершенні Троїцького собору в Іллінському монастирі, прикрасив "кіотом среброкованным" образ Матері Божої. На кошти гетьмана був

збудований для Чернігівського колегіуму навчальний корпус із класами, дзвіницею, трапезною, службами та "паперною" для друкарні. Про участь Мазепи свідчить закладна дошка, вмурована у стіну будівлі колегіуму. Гетьману І.Мазепі, як фундатору першого освітньо-просвітницького центру такого високого рівня на Лівобережжі, з приводу відкриття колегіуму було присвячено п'ять книжок і два панегірики.

У Батурині за часів правління Мазепи будується п'ять церков на кошти гетьмана. Троїцькому храму гетьман подарував понад 20 тис. золотих, Миколаївському - 4 тис. золотих, однак добудувати його не встигли. На будівництво Воскресенської та Покровської церков було виділено 15 тис. золотих.

Меценатство Мазепи здійснювалося не тільки в Україні, а й за її межами. Робилося це з метою зміцнення політичних зв'язків на заході і сході. "Прикладом того служить фундування гетьманом І.Мазепою Євангелія арабською мовою, друкованого в Алеппо в Сирії (1708), про що свідчить передмова з присвятою гетьманові та гравюра із його гербом. Меценатство І.Мазепи сягало Палестини, Антіохії, Александрії, грецького Афону і Царгорода. На замовлення гетьмана зроблено срібну плиту для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі. Мазепа подарував срібну миску (тарелю) для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі з написом: Дар Його Високості Івана Мазепи, Гетьмана Русі". Збереглася дотепер у Єрусалимі Плащаниця, яку гетьман подарував церкві Гробу Господнього. Плащаниця розміром один на півтора метри, кута у срібній блясі.

Згадане вище - лише частка благодійницької діяльності оточення гетьмана І.Мазепи, його урядовців та соратників, меценатів у добу 1687-1709 рр. На жаль, багато дерев'яних храмів, які тоді звели і стояли у кожному населеному пункті, або згоріли, або через старість були розібрані - на їхньому місці з'явилися муровані церкви. На тривалий час після повстання мазепинців церковне будівництво завмирає, розвивається мляво, без енергійного владного імпульсу з нової гетьманської столиці.

МАФОРІЙ СЛОБОЖАНЩИНИ

Питання розвитку українського мистецтва XVII-XVIII ст. в сучасній науковій і публіцистичній літературі є одним із особливо актуальних. Це обумовлено інтересом, який виник в роки незалежності України до питань, пов'язаних з історією козаччини. Безумовно, на формування головних тенденцій розвитку української культури визначний вплив мали визвольні змагання 1648-1676 рр., подальша боротьба українського народу за збереження національної автономії.

Багато дослідників вважають головним напрямком мистецтва кінця XVII-XVIII ст. козацьке бароко, інші вважають його українським Відродженням, ще інші наголошують на його відокремленості, суто українській національній специфічності.

Не вдаючись в деталі наукових дискусій, слід відмітити, що в різних видах мистецтва вплив європейської культури й національні особливості відобразились по-різному. Тобто, кінець XVII-XVIII ст. - це період розмаїття форм української архітектури, живопису.

Початок дослідження культурної спадщини Лівобережної України, насамперед Слобожанщини, відноситься ще до першої половини XIX ст. Це, передусім, праці о. Філарета (Д.Г.Гумилевського) [10], в яких досить детально на основі чисельних джерел описується становище церковних будівель краю. У 1920-1930-х роках дану проблему досліджували С.Таранущенко [8], Ф.Ернст [3], М.Шумицький [12], які, відзначаючи певний вплив західноєвропейських напрямків, звертали увагу на специфіку національного стилю. Тобто, можна простежити два напрямки в дослідженнях історії мистецтва Лівобережної України XVII-XVIII ст. Перший: український стиль виник і розвивався під безпосереднім впливом західноєвропейського бароко (М.Шумицький). Другий: українське мистецтво має свою *“руську”* особливість і більше тяжіє до ренесансних рис (М.Макаренко). Праці Ф.Ернста вперше чітко формулюють ідею про існування *“мазепинського стилю”* (або козацького), яка і сьогодні має як багатьох прихильників, так і опонентів. У повоєнну добу проблемами українського стилю Лівобережжя та Слобожанщини займалися, насамперед, такі дослідники, як Г.Логвін [4; 5] та Ю.Нельговський [7]. Цікаву позицію займає В.Вечерський [2], який повністю заперечує правомірність застосування терміну

“українське бароко” до періоду другої половини XVII - середини XVIII ст., звертає особливу увагу на українське Відродження як визначальне явище XVII-XVIII ст.

Майже всі дослідники не обійшли увагою одну з найвизначніших пам'яток Слобожанщини - Покровський собор м.Охтирка та всевітньо відому чудотворну ікону Охтирської Богоматері, яка довгі роки там зберігалася.

Починаючи з XVI ст. настінні розписи в українських церквах і соборах поступово починають втрачати свою провідну роль у релігійному малярстві, витісняючись іконами. Ікономалярство в XVI-XVIII ст. було найбільш поширеним, масовим видом мистецтва. Ікони писалися як майстрами-профанами, так і малярами-самоучками. Незважаючи на це, збереглася порівняно невелика кількість ікон того часу і, як правило, це зразки XVII-XVIII ст.

У XVI ст. простежується помітний західноєвропейський вплив на український іконопис. Та, за переконанням Ф.Уманцева, хоч у окремих творах він і проявляється досить чітко, у розвитку українського живопису мав другорядне значення, оскільки основний напрям продовжували визначати давньоруські традиції. Дієвими були в українському мистецтві лише ті впливи, які відповідали провідним тенденціям його самобутнього розвитку [9, 85-86]. Спостерігається поглиблення інтересу до переживань людини. Основний акцент при відтворенні почуттів перенесено на обличчя: скорботний вираз очей із суворо зведеними бровами, трагічна складка біля рота тощо.

У цей час починається не лише розвиток українського живопису загалом, а й еволюція, якої зазнала іконографія таких основних образів, як Богоматір і Христос. Еволюція відображала розробку своїх національних традицій, а також процесу утвердження в мистецтві (на скільки це було можливо) реальної людини, її суспільного й естетичного значення. Тож, образ набуває реалістичних рис, інколи створюється ефект присутності живої людини. Наближення до дійсності допомагають передати різноманітність кольорів, гра відтінків. Згодом, внаслідок активізації творчого та національно-релігійного життя, в різних частинах України з'являються ікони, в яких трактування традиційного образу *“української Богородиці”* набуває місцевих відмінностей. Інколи навіть розробляється новий її іконографічний тип.

У XVII ст. поряд з релігійними розвиваються світські жанри - портрет, в якому важливе місце посідало відображення козацтва

[6, 154]. Розвиток портретного жанру починає впливати на стилістику релігійних образів, в свою чергу, ікони впливають на риси портретів. Цей вплив додає іконам ще більшої реалістичності.

У період зрілого бароко - XVIII ст. - українському живопису характерні концептуальність задуму, продовження реалістичності засобів зображення, пафос і патетика, декоративність, що підкреслювалася безліччю орнаментів на іконах, костюмах персонажів при їх умовному площинному трактуванні. Інтер'єри на іконах відзначені пишністю і багатством.

Здавна образ Богоматері був дуже шанованим серед українців. Мати, яка віддає свою єдину дитину на смерть за гріхи людей, за давньою християнською традицією була заступницею, покровителькою народу. Більшість ікон Божої Матері написані невідомими живописцями. Деякі імена все ж залишилися в історії іконописання. Це відомі у XVIII ст. слобожанські іконописці ієромонах Ілія із Сумського чоловічого монастиря; Охрім Черкаський, ієромонах Ферапонт із Курязького монастиря; Василь Рудецький, який працював у Святогорській обителі [11].

Слобожанський іконопис, починаючи з XVII ст., набуває певних специфічних рис. Це, по-перше, золоте рельєфне тло, яке заповнювалось орнаментом (рослинним або геометричним); по-друге, більшість слобожанських ікон спеціалісти відносять до так званих "*черкаських*" (козацьких). Вони відрізняються яскравістю, різноманітністю. По-третє, на Слобожанщині з XVIII ст. поширюються левкасні (рельєфного ліплення) ікони Божої Матері. Це, як відзначають мистецтвознавці, має глибокий зміст, пов'язано з біблійними поняттями горішнього і долішнього [3]. По-четверте, до канонічних типів зображення Богоматері додалися місцеві риси. Слобожанські іконописці створювали акафістні ікони, тобто написані для молитов та акафістів. Такі ікони мали напис "*Радуйся, Невісто ненавістная*".

Образ Охтирської Богоматері відрізняється від інших. Це рідкісне зображення Марії-Отроковиці без немовляти - Ісуса. Богородиця також зображується без мафорію, з розділеним на проділ довгим волоссям, з карими мигдалевими очима, темним ликом, з характерно складеними для молитви руками. На темному тлі ікони рельєфно проявляється православне Розп'яття з Ісусом Христом, який ніби стоїть на хресті. Восьмиконечний хрест (число, що символізує безмежність), на якому розп'ятий Христос у терновому вінці на фоні пейзажу. Дослідники зазначають, що саме цей ізвод був поширеним у Слобожанському іконописі [5]. Іноді

зустрічаються зображення із сонячним променем, як символ надії. Але в даному випадку іконописець наголошує на смиренні, покірності волі Господа, які були притаманні богоматері.

Зображення Богородиці без мафорію з характерним жестом складених рук, як свідчать спеціалісти, в Україні зустрічаються ще на фресках XIV ст. (Закарпаття) [3]. Вважається, що такі зображення, характерні для італійського проторенесансу (XIII - XIV ст.), зустрічаються, крім Західної України, і на Сумщині ("*Ченстохівська*", "*Дубовичська*", "*Жировицька*" та інш.). Це дає підставу стверджувати, що, ймовірно, майстри краю були досить добре обізнані з напрямами світового живопису, насамперед, італійського.

Сакральна символіка Охтирської Богоматері й образу Покрови мають спільне духовне значення, тому що належать до типу Агіосоритиси (Заступниці). Образ Покрови Пресвятої Богородиці особливого поширення набуває в Київській Русі періоду правління Володимира Мономаха. Важливу роль в розумінні духовного образу Богородиці відіграють кольори. Так, часто переважають червоний із золотим: червоний мафорій і золоте обрамлення підкреслюють велич образу Пресвятої Діви. Зелені кольори мали підкреслити молодість, радість народження. Сині - близькість до високого - духовність. Якщо іконописець поєднував ці кольори, то, скоріше за все, хотів підкреслити поєднання "*тварного і небесного*", земного і духовного в образі Богородиці. Особливо слід звернути увагу на вираз обличчя Марії: воно спокійне, задумливе. Спокій Богоматері поєднується з передчуттям глибокої жертвовності й радості. Символічне значення має також орнамент на полях ікони. Так, на ранніх іконах переважають рослинно-квіткові зображення. Це могло означати, по-перше, наслідування ренесанських традицій, по-друге, невмирущу красу Царства Божого, по-третє, нетлінність образу Богородиці. Крім того, відомо, що по краях ікон часто зображувались ангели та святі, на честь числа яких будувались храми, де знаходилась ікона.

Отже, Слобожанські ікони акумулювали давні іконографічні канони Київської Русі і Візантії, додавши пізніше традиції західноєвропейського мистецтва. Прикладом такого симбіозу може вважатися Охтирська ікона Богоматері. Існує давній переказ про явлення цієї ікони. Вважається, що це відбулося 2 (15) липня 1739 р. [10, 267]. Існування точної дати явлення образу є досить рідкісним.

В "*Історію явлення Охтирської чудотворної икони Божіей Матери и Соборного Покровского храма*", виданій у

1899 р., говориться, що іконографія даного образу походить від давніх пророцтв про Її особливу “*уготованість*” та “*очищеність*” від першородного гріху, що було записано відомим сирійським богословом IV ст. н.е. Єфремом Сіриним. Ці передбачення були покладені в основу композиції слобожанського образу з ідеєю про “*альфу і омегу*” земного буття Сина Божого, безпосередньо причетною до якого була Пресвята Богородиця.

У праці о. Філарета “*Историко-статистическом описании Харьковской епархии*” відмічається, що священник Покровського храму Василь Данилів купив нову косу і хотів випробувати її на траві, яка росла біля храму. Коли він почав косити, то побачив у траві сяючу ікону “*Старого великоруського письма*”. Священний благоговійно переніс ікону в свій дім, а потім - в пізніше збудований мурований Покровський храм [10, 265-266].

Джерела свідчать, що ікона мала чудодійну силу. У Покровському храмі відбувалися численні зцілення людей від багатьох хвороб, насамперед від лихоманки. Вважалось, що ікона покровительствувала сиротам, допомагала у державних справах. Згодом Святійший Синод визнав ікону Охтирської Богоматері чудотворною [11]. На сьогодні існує два чудотворних списки ікони. Є непідтверджені дані про те, що у 1903 р. оригінал ікони було вивезено до Санкт-Петербурга на реставрацію і більше вона не поверталася.

Сьогодні існує досить багато списків цієї ікони. Вони різняться один від одного, іноді досить суттєво. Так, на одних іконах є орнамент, на інших - ні. Є ікони із зображенням святих архангелів, святителя Миколая, вгорі - пресвятої Покрови, а посередині - самої Охтирської Богоматері. На інших з'являються написи, двоголовий орел під зображенням Богородиці. Взагалі, XVIII ст. характерне тим, що в Україні пишеться багато ікон Пресвятої Богородиці, в тому числі, Охтирської, відомих як левкасні, які імітували чеканні оклади.

У Сумському художньому музеї є цікаві зразки подібних ікон. Спеціалісти вважають, що саме образ Охтирської Богоматері був дуже шанований серед віруючих Гетьманщини (особливо його шанували кобзарі і лірники). Про популярність ікони Охтирської Богоматері свідчить той факт, що цей образ часто зображувався на релігійно-побутових дукачах, які носили українці. Так, одна з ікон експонованих в музеї датована 1768 р. і підпис: “*а писа иконописец Михаил Иванов сын Денисов*”. Інший список ікони (XIX ст.) відрізняється цікавим рослинним орнаментом, характерним для північноукраїнської школи.

У Чернігівському художньому музеї також зберігається типова ікона з майстерні Михайла Охраменка (1857 р.). Цей образ набув значного поширення на Сході України і в російських землях.

Більшість авторів, які писали образ Охтирської Богоматері, не відомі. Однак, імена деяких іконописців все ж дійшли до нас. Відомо що поряд з офіційним іконописом, у другій половині XVIII ст. на Лівобережжі поширюється так званий примітивний іконопис (тобто, ікони писалися майстрами самоучками). Вони також зверталися до образу Охтирської Богоматері. Сьогодні в храмах Сумщини та, особливо, в приватних колекціях зберігається певна кількість таких ікон. Однак вони не є канонічними. Проти таких майстрів рішуче виступала церква.

Відоме ім'я російського майстра Сисоя Шалматова, який працював у Охтирці, де відкрив майстерню з виготовлення іконостасної різьби. Його роботи мають близькі аналоги не в російському іконописі і скульптурі, а у західноєвропейському. Багато хто з дослідників вважає його одним з творців українського бароко [1].

У другій половині XVIII ст. в Охтирці працював відомий харківський іконописець Іван Саблуков, який був вихованцем Петербурзької Академії мистецтв. Для Покровського собору він створив більше 13 ікон, організував іконописну майстерню. Серед його учнів був і уродженець сучасної Сумщини відомий архітектор П. Ярославський. Достовірно не відомо, але є деякі дані, що в майстерні Саблукова писалася ікона Охтирської Богоматері.

Проте є більш точні відомості, що одним із перших іконописців, хто бачив чудотворну ікону і взявся її відновити, був Іван Маляр. У 1753 р. список Охтирської Богоматері робив художник на ім'я Іван Грек [11].

Багато списків ікони було зроблено на Слобожанській території Сумщини, Харківщини, Белгородщини. Так, у с. Борисівка (нині - Великописарівський район Сумської області) існував центр народних ремесел, де також писали ікони. Причому борисівські іконописці писали святих з рисами, що дуже нагадували українські обличчя. Тому і образ Богородиці на цих іконах був з характерними рисами: округлий лик, великі карі очі.

А у північних районах Сумщини і на Чернігівщині образ Охтирської Богоматері був написаний в більш академічній манері, яка диктувалася впливом школи Києво-Печерської Лаври. Якраз для північних списків Охтирської Богородиці характерні композиції з православними святими та богородичними ізводами.

У кінці XVIII - XIX ст. був поширений орнамент у вигляді “картушів”, написаний золотом на темному та червоному тлі, який нагадує аксельбанти на гусарських мундирах. Саме ці картуші на полях, орнаментований золотом мафорій і поручі Марії, німб та літери з титлами на темному тлі надають іконі особливої урочистості. Восьмиконечні зірки на плечах та полях ікони також надавали іконам цієї доби символічності. До шанованого на Сумщині образу звертаються і сучасні іконописці. При Сумській єпархії працює Свято-Троїцька майстерня, де також створюють списки ікони. Списки з Охтирської ікони знаходяться в багатьох храмах України і православних церквах різних країн світу. У 1994 р. Харківським митрополитом Никодимом список ікони був переданий до Охтирського Покровського собору, один з них - в срібному окладі - привезений з Північної Америки.

Чудотворна ікона Охтирської Богородиці - єдина ікона серед Богородичних образів з датою явлення та зображенням імператорського символу - двоголового орла, що являється її визнанням державною владою і знаком Торжества Православ'я.

Слобожанський образ Охтирської Богородиці, будучи одним із найпоширеніших в Україні, по характеру передачі образу є унікальним. На наш погляд, він акумулював як іконописні традиції давньоруської держави, так і несе на собі значний вплив стилістичних особливостей західноєвропейського живопису пізнього бароко та класицизму.

1. Білецький П.О. Українське мистецтво II пол. XVII - XVIII ст. - К., 1981.
2. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. - К., 2005. - 586 с.
3. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII-XVIII віків. - К., 1919.
4. Логвін Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. - К., 1968.
5. Логвін Г. Стилєві особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України: В 5 томах. - К., 2002. - Т.5. - С.74 - 81.
6. Мистецтво України: Енцикл. в 5 т. / Редкол.: Кудриський А.В. (відп. ред.) та ін. - К., 1995. - Т.1: А-В. - 400 с.
7. Нельговський Ю. Архітектура другої половини XVI - першої половини XVIII ст. // Історія українського мистецтва: В 6 томах. - К., 1967. - Т.2.
8. Таранушенко С.А. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII ст. - Х., 1928.
9. Уманцев Ф.С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. - К., 2002. - 328 с.
10. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. / Редкол.: А.Ф.Парамонов и др. - Х., 2006. - Т.1. - 332 с.
11. Шердега Н. Охтирська ікона Божої Матері // Народна творчість та етнографія. - 1999. - №4.
12. Шумицький М. Український архітектурний стиль. - К., 1914.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНАЧЕННЯ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ВІДОМОСТЕЙ В БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

На сучасному етапі все більше уваги приділяється усвідомленню ролі особистості та її життя в історичному процесі. Більшість дослідників єдині в тому, що “людський фактор” відіграє важливу роль в історії, окрім того, варто відходити від штучних соціологічних схем, що існували в історіографії минулих часів¹. Як зазначає Я.Д.Ісаєвич, “історію творять люди для людей, людські долі є основним складником історичного процесу”².

Нині ми є свідками процесу “олюднення”, персоналізації історії України. З цим процесом пов'язано повернення із забуття імен багатьох видатних українців. В останні роки життя відомих людей все частіше стає предметом історичних розвідок. Сучасні дослідники прагнуть показати історію через життя історичної особи. Окрім цього, як вважає С.М.Ляшко, “осмислення життєписів багатьох визначних, більш чи менш відомих і пересічних особистостей України лежить в основі уявлення про минуле і сучасність нашої країни, сприяє усвідомленню нами ідеї спадкоємності поколінь, зміцненню національної самосвідомості українського народу - першооснови його духовного і державного відродження”³.

За останнє десятиліття збільшилася кількість публікацій, присвячених життєвому шляху різних видатних осіб. Порівнюючи зміст цих праць з біографічними творами радянського часу, можна побачити, що вони якісно змінилися. Характеризуючи довідково-біографічні видання, Я.Дашкевич ще в 1995 р. констатував, що “у виданнях біографічно-просопографічного профілю генеалогічні елементи (відомості про батьків, дідів, дальших предків, а також дітей, внуків) займають набагато менше місця, ніж це потрібно”⁴. І дійсно, раніше дослідники, як правило, на початку біографії вказували тільки дату, місце народження досліджуваної особи, іноді робітничо-селянське походження. Відомості про інше походження вважали не суттєвими і не вартими уваги. Останнім часом спостерігається прагнення на новому рівні відновити традиції у галузі історико-генеалогічних, історико-біографічних досліджень, закладені у XIX - на початку XX ст. В.Антоновичем, О.Лазаревським, І.Павловським, В.Модзалевським і продовжені у 20-ті - на початку

30-х років, зокрема М.Н.Петровським у серії статей під загальною назвою “*До історії української просопографії*”⁵.

Нині в багатьох біографічних статтях також можна знайти інформацію про родовід людини. Зокрема, розлогу інформацію, що містить генеалогічні дані, знаходимо в деяких останніх публікаціях. Так, у 2004 р. побачила світ колективна праця “*Українки в історії*”, присвячена відомим українським жінкам, які жили в різні часи. Так, З.Хижняк на початку своєї розповіді про Галшку Гулевичівну повідомляє про велику родину Гулевичів, знайомить з родоводом героїні, а також з родинами її двох чоловіків⁶. Ця ж дослідниця в нарисі “*Мати гетьмана Марія Магдалена Мазепина*” також наводить цікаві відомості про родину матері гетьмана⁷.

На сторінках періодичних видань постійно друкуються біографії відомих людей. Наприклад, в журналі “*Київська старовина*”, №6 за 1998 рік, присвяченому 80-річчю Національної академії наук України, опубліковані матеріали до біографій академіків-фундаторів НАН України - О.Левицького, М.Туган-Барановського, С.Смаль-Стоцького, В.Косинського. В цих статтях також є повідомлення про походження вчених, про яке раніше воліли не згадувати. Адже народився О.Левицький у родині православного священика, предки якого служили в козацькому війську, займали в Гетьманщині посади сотників і осавулів, але більша частина їх були “*мазепинці*”⁸. Інші академіки - М.Туган-Барановський і В.Косинський були дворянського походження, яке в більшовицькі часи, як відомо, не прикрашало біографії⁹. До речі, у статті про Михайла Туган-Барановського автор повідомляє, що більш докладно про родину відомого вченого можна дізнатися з повісті О.Купріна “*Гранатовий браслет*”, де поданий близький до реального сімейний портрет родини Туган-Барановського.

Показовою також є і спеціалізована тематична монографія “*Українська історична біографістика: забуте і невідоме*”¹⁰. У ній дослідники також активно використовують генеалогічну інформацію при дослідженні життя і діяльності вчених, діячів XVII-XX ст., які зробили значний внесок у розвиток і становлення державності України.

У першій половині 90-х років XX ст. у Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського був створений відділ біографічних досліджень, який невдовзі перетворено на Інститут біографічних досліджень, одним із проектів якого є підготовка Українського біографічного словника - “*монументальної багатотомної*

ретроспективної праці, що представлятиме колективну біографію українського народу”¹¹. Згідно “*Редакційної інструкції Українського біографічного словника*” в розділі “*Принципи побудови біографічної статті*” в частині “*Життєпис*” зазначено: “*2.2. При описі сімейного стану та родинних зв’язків необхідно вказати прізвище, ім’я, по батькові матері та батька, дружини (чоловіка); в разі необхідності вказується їхній фах, чин або суспільна належність. Якщо особа належала до відомого історичного роду або мала відомих родичів, бажано дати стислу інформацію з історії роду. 2.5. При потребі подаються основні факти з особистого життя - особливо ті, що мали вплив на громадську діяльність*”¹². В двох випусках збірника наукових праць “*Українська біографістика*” були надруковані зразки статей до словника, написані згідно зазначеної інструкції.

Таким чином, в різномірних публікаціях останнього часу знаходимо відомості як біографічного, так і генеалогічного характеру. Ця інформація може стати поштовхом для генеалогічного дослідження, сприяти реконструкції родоводів відомих людей. В той же час, дослідники зрозуміли, що генеалогічні відомості часто прояснюють вчинки, погляди впливових діячів того часу, а також генеалогія здатна дати матеріал для з’ясування ролі і значення сімейно-родинних зв’язків і відносин в процесі становлення особистості.

Наприклад, вивчаючи життєвий шлях академіка Петра Капіці, С.Процюк наголошував: “*Ми звернемося назад, в історію предків ученого, бо тільки так зможемо пояснити його пов’язаність з Україною*”¹³. А відомий історик-геральдист та генеалог В.Сенютович-Бережний вважав, що для кращого розуміння різних історичних подій треба вивчати минуле людей, що беруть участь у цих подіях. “*Між тим, для яснішого розуміння нашої історії, особливо бурхливої доби Богдана Хмельницького, нам не слід забувати, що в кожній людині, яка її творила, промовляв і голос її предків, та вона психологічно, до великої міри, являлася і витвором того середовища, із якого вийшла та в якому розвивалась*”¹⁴.

Саме в походженні І.Виговського більшість істориків, які розглядали діяльність цього гетьмана, бачили витoki його політики. Історики першої половини XIX ст. підкреслювали, що він був за національністю поляк¹⁵. Цим Д.Бантшиш-Каменський і М.Маркевич

пояснювали пропольську орієнтацію І.Виговського, його розрив з Московською державою. Вони акцентували увагу на тому, що Україна була чужою для цього гетьмана¹⁶. Інакше трактував це питання М.Костомаров. Він звернув увагу на те, що І.Виговський *“походив з чисельного розгалуженого польського роду шляхетського”*¹⁷. Проте історик надалі робив акцент не на національних коренях гетьмана, а підкреслював, що він був *“шляхтич руської віри”*¹⁸. В.Антонович взагалі відійшов від версії своїх попередників про польські корені І.Виговського. Він вважав його дрібним українським шляхтичем родом із Київщини¹⁹. Такої думки були й інші українські історики початку ХХ ст.²⁰ Щоправда, О.Єфименко при цьому відзначала, що він через свою дружину був пов’язаний з магнатськими родами Литовської Русі і належав до освічених представників польської культури²¹. Таким чином, генеалогічні подробиці суттєво допомагають зрозуміти, виявити особистий вибір, його мотиви тощо.

Знання генеалогії також необхідні для цілеспрямованого пошуку історичних документів для написання біографії. З цього приводу російська дослідниця О.В.Петрова підкреслює, що генеалогічні знання потрібні для визначення тих осіб, у яких в першу чергу потрібно шукати документи героя розвідки і відомості про нього. Такими особами є його безпосередні нащадки, родичі по боковим лініям та їх нащадки, а також нащадки друзів, знайомих²².

Наприклад, як відомо, у М.Гоголя не було прямих нащадків, але в нього були сестри і племінники. І саме знання їх імен і прізвищ дало можливість дослідниці Н.Крутиковій за допомогою щоденників сестри, чоловіка сестри і племінниці пролити світло на деякі сторінки життя письменника. Окремі сторінки з цих щоденників є літописом тієї гілки гоголівського роду, яка породичалася з пушкінським²³.

Таким чином, генеалогія стає складовою частиною історичного дослідження. Знання генеалогії іноді стають дороговказом місця пошуку необхідних матеріалів для проведення біографічного дослідження.

Аналіз останніх праць, присвячених життю і діяльності відомих українців, свідчить про те, що дослідники все частіше використовують результати генеалогічних досліджень як основу для історико-біографічних досліджень. У той же час генеалогічні свої родовідні розписи наповнюють біографіями видатних членів роду, сучасні родовідні розписи є не тільки історією роду, в них

простежується доля окремих представників роду. Проте практично неможливо відірвати дослідження родинних зв’язків від вивчення кар’єри, власності та інших біографічних фактів. Таким чином, останні біографічні та генеалогічні розвідки все частіше стають результатом історико-генеалогічно-біографічних досліджень. Можливо, це свідчить про зародження нового виду досліджень - історико-генеалого-біографічних.

Таким чином, після проголошення незалежності України виникли принципово нові, сприятливі умови для розвитку таких наук, як генеалогія і біографістика. Маючи людину своїм об’єктом досліджень, здобутки в цих галузях сприяють заповненню *“білих плям”* в історії та культурі України, їх *“олюдненню”*. Нині перед генеалогом і біографістами стоїть завдання колективними зусиллями відтворити історію України через життєписи її видатних представників. І робити це потрібно по-новому. Я.Дашкевич стосовно біографістики зазначав: *“Наукові пошуки в ділянці української біографістики та просопографії мусять іти в об’єктивному, повноцінному - і світовому - руслі. Теми табу, навіть якщо вони на перший погляд шокують, мусять бути висвітлені й не залишатися поза кадром, бо в такому випадку вони стають предметом негідних спекуляцій. Ми маємо займатися олюдненням живих індивідуалізованих облич, а не виготовленням манекенів - носіїв певного стандартного набору анкетних біографічних даних”*²⁴. Саме такий підхід потрібно застосовувати і до біографічних досліджень, використовуючи генеалогію як підґрунття для поглибленого вивчення родоводів, з’ясування родинних зв’язків видатних осіб.

¹Див: Горбик В.О. Науково-практична конференція “Український біографічний словник: історія і проблематика створення” (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.)// Українська біографістика: Зб. наук. пр. / Редкол.: В.С. Чижко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т біографічних досліджень. - Вип.2. - К., 1999. - С.321.

²Українська біографістика: Зб. наук. пр. / Редкол.: В.С. Чижко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т біографічних досліджень. - Вип.1. - К., 1996. - С.7.

³Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918-1933. Документи. Матеріали. Дослідження / Авт. - упор. С.М.Ляшко. - К.: НБУВ, 2003. - С.3.

⁴Дашкевич Я. Дослідницькі проблеми генеалогії // Знак. - 1995. - Число 9 (лютий). - С.6.

⁵Петровський М.П. Три Поповичі: З української просопографії XVII

ст. // Записки Ніжинського ІНО. - 1927. - Кн. 7; *Юрій Дунін-Борковський*. До історії укр. просопографії XVIII ст. // Записки УНТ у Києві. - 1927. - Кн. 24; Укр. діячі XVII ст.: Роман Ракушка-Романовський // Записки ІФВ УАН. - 1931. - Кн. 26.

⁶Українки в історії / За заг. ред. *В. Борисенко*. - К.: Либідь, 2004. - С. 47.

⁷Там само. - С. 52-56.

⁸*Сарбей В., Москвич Л.* Академік Орест Левицький // Київська старовина - 1998. - №6. - С. 74.

⁹*Горкіна Л.* Академік Михайло Туган-Барановський // Київська старовина. - 1998. - №6. - С. 94; *Матвєєва Л.* Академік Володимир Косинський // Київська старовина. - 1998. - №6. - С. 130.

¹⁰Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. *М.М. Алексєєвця*. - Ч. 1. - Тернопіль: Лілея, 2005. - 352 с.

¹¹*Чишко В.С.* Основні принципи створення Українського біографічного словника // Українська біографістика. - Вип. 2. - С. 6.

¹²Редакційна інструкція Українського біографічного словника // Українська біографістика. - Вип. 1. - С. 53.

¹³*Процюк С.* Академік Петро Капіца // Сучасність. - 1980. - №4. - С. 61-62.

¹⁴*Сенютювич-Бережний В.* Рід і родина Виговських // Український історик. - 1970. - №1-3. - С. 149.

¹⁵*Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С. 182; *Маркевич Н.* История Малороссии. - М., 1842. - Т. 2. - С. 10.

¹⁶*Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - С. 223; *Маркевич Н.* История Малороссии. - Т. 2. - С. 5.

¹⁷*Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий. - М., 1994. - С. 200.

¹⁸Там же. - С. 271.

¹⁹*Антонович В.Б.* Іван Виговський // Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник. - К.: Ж-л Україна, 1991. - С. 47.

²⁰*Василенко Н.* Выговский // Энциклопед. словарь. - 7-е изд., перераб. / Под ред. *В.Я. Железнова* и др. - СПб.: Ид. Рус. Библиограф. Ин-та Гранат. - Т. 11. - С. 604; *Ефименко А.Я.* История украинского народа. - К.: Лыбидь, 1990. - С. 255.

²¹*Ефименко А.Я.* Из истории борьбы малорусского народа с поляками // Южная Русь: Очерки исследования и заметки. - СПб., 1905. - Т. 2. - С. 107.

²²*Петрова О.В.* Генеалогия и поиск документов личного происхождения XIX - начала XX века // Советские архивы. - 1973. - №2. - С. 33-34.

²³*Крутикова Н.* Сторінки родинної хроніки Гоголів // Київська старовина. - 1998. - №4. - С. 79-85; Щоденник *С.В. Гоголь* (Бикової), *В.І. Бикова*, *М.В. Бикової* (Рахубовської) // Київська старовина. - 1998. - №4. - С. 85-93.

²⁴*Дашкевич Я.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. М-ли наук.-практ. конферен. (Львів, 8-9 жовтня 1996). - Л., 1997. - С. 47.

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

В історії нашої держави було багато періодів та історичних осіб, які мали неабияке значення для її існування. Чи не найпопулярнішим діячем української історії є гетьман Іван Мазепа.

Питання походження та соціального положення роду Мазеп вперше було поставлено Яном Пасеком, “першого, хоч випадкового, біографа славного гетьмана та його особистого ворога”¹. Він вважає, що життя Мазеви пов’язане з володимирським повітом на Волині і білоцерківським староством Київщини. Версію народження гетьмана на Поділлі він відкидає. Сучасники І.Мазеви були впевнені в шляхетському походженні гетьмана. Невідомий автор “Літопису Самовидця” твердив, що Мазепа зі “старожитної шляхти української і у Війську Запорозькому значної”, а інший відомий український літописець кінця XVII - початку XVIII століття Самійло Величко називає гетьмана “значним козако-руським шляхтичем”².

Якщо місяць та день народження гетьмана (20 березня), віднайдені в XIX столітті відомим польсько-українським поетом-романтиком Тимофієм (Тимко) Падурою, у більшості істориків особливих заперечень не викликають, то ось із роком далеко не все зрозуміло. Історики називають різні роки (1626, 1629, 1632, 1639, 1640, 1642). З великою вірогідністю слід віднести цю подію до 1639 року. Натомість місце народження гетьмана ми точно знаємо - Іван Мазепа народився в селі Мазепинці (Камениця, Кам’янка) на Білоцерківщині - родовому гнізді дрібної української православної шляхти Мазеп-Колединських - або самій Білій Церкві³.

Найдавніші згадки про Мазеп сягають кінця XV - першої половини XVI століття. Є версія, згідно з якою коріння Мазеп тягнеться до київських міщан, яким за військову службу були надані землі (ревізія 1552 року згадує у Києві замкового міщанина Васька Мазепино). За свідченням самих білоцерківських замкових зем’ян Мазеп-Колединських, з даними київського воєводи Фрідріха Пронського (1544-1555)⁴, їхній предок отримав замкове селище на р.Рось. Документи середини XVI століття свідчать, що пращур гетьмана, Микола Мазепа-Колединський, отримав від польського

короля Сигізмунда I в 1544 році у Білоцерківському повіті на Київщині “хутір Каменець” - пізніше село Мазепинці⁵. За це він мусив виконувати в місцевого старости кінну службу. Його син Михайло в 1572 році дістав від короля Сигізмунда II Августа підтвердження на володіння Мазепинцями, а від короля Генріха Валуа - привілей на село Пісочне біля Любомира.

У XIX столітті існувала версія про спорідненість роду Мазеп і відомого українського князівського роду Курцевичів (нащадків литовського князя Коріата Гедиміновича). Грунтувалася вона здебільшого на тому факті, що Мазепи і Курцевичі користувалися фактично однаковим (або, принаймні, дуже схожим) гербом - знаком “Курч” (на червоному тлі срібний перехрещений посередині виллоподібний хрест, що стоїть на такому ж бруску із зігнутими догори кінцями, з правого боку від нього - зірка, ліворуч - півмісяць, повернутий праворуч). Проте відомо, що в Речі Посполитій сотні, а інколи й тисячі шляхтичів (які становили до 10% населення, тоді як у будь-якій іншій тогочасній країні Європи дворянство становило не більше 0,5-1%) могли користуватися фактично тим самим гербом (або його варіаціями - так званого *odmiana*), навіть не будучи спорідненими між собою, а просто перебуваючи на службі у аристократа - носія герба. Цілком можливо, що десь у першій половині XVI століття котрийсь із князів Курцевичів, які проживали на Білоцерківщині, прийняв предка гетьмана до свого родового герба “Курч”. На думку М.Костомарова (який посилається на не зовсім перевірені дані графа де Броель-Платера, котрий у XIX столітті був власником сімейного архіву князів Вишневецьких, споріднених з Курцевичами), до згаданої вище зміни герба родовим гербом Мазеп був “Бонч” (“Бойча”) - срібний одноріг на блакитному тлі. Загалом зміна герба не була в ті часи чимось винятковим для шляхтича на степових кордонах⁶. Юрій Мицик вважає, що прізвище Мазепа має цілком прозаїчне пояснення. На думку науковця, воно походить від слова “мазати”. Згідно зі словником видатного українського вченого Б.Грінченка, “мазепи” означає те саме, що й “замазура”, а в переносному значенні цим словом окреслювали простака. Останнім часом робилися спроби надати прізвищу гетьмана арійського відсвіту, але з наукою вони не мають нічого спільного⁷.

Денис Журавльов підтверджує, що гетьман Іван Степанович Мазепа походив з українського шляхетського роду Мазеп-Колединських (інший варіант написання - Колодинський)

православного віросповідання. В XVII столітті на Поділлі (у барському старостві) проживав рід Мазеп-Васютинських, які, можливо, були далекими родичам Мазеп-Колединських. Загалом же прізвище “Мазепа” було не таким уже й рідкісним на Правобережжі і до, і після гетьманування Івана Степановича, причому як у написанні “Mazepa” (саме таким чином завжди писав своє прізвище гетьман), так і “Mazepa” або навіть “Maziepa”. Люди з таким прізвищем фігурують у документах XVIII-XIX століть, а в XX столітті Ісаак Мазепа - відомий український політик (не родич гетьмана) - навіть встиг побути прем'єр-міністром УНР доби Директорії, залишивши цікаві мемуари “Україна в огні і бурі революції”⁸.

На жаль, історики й сьогодні не мають одноставних даних, звідки походив рід Мазеп-Колединських. Свою версію походження гетьмана Івана Мазепи в статті “Як звали Мазеп козацьким званням? (Реконструкція родоводу гетьмана Івана Мазепи)” викладає Євген Чернецький. Реконструюючи родовід гетьмана на підставі трьох списків білоцерківських козаків з 1641, 1649 та 1654 років, дослідник робить висновок, що “всі ці майже всі козацькі старшини та козаки, які послуговувалися прізвищем Писар чи Писаренко, становлять одну з ліній роду Мазеп”⁹.

Таким чином, на сьогоднішній день залишається дискусійним питання соціального походження гетьмана Івана Мазепи. В різні часи версії його походження були різними, проте більшість дослідників схиляється до думки, що Іван Мазепа був шляхетського роду і мав споріднення з родом Курцевичів, оскільки й ті, й інші користувалися однаковим гербом - знаком “Курч”.

¹Ян з Токар Токаржевський Карашевич. Походження та герб гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. - Т.1. - Варшава, 1938. - С.54.

²Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / За ред. Л.Винара. - Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. - С.58.

³Журавльов Д.В. Мазепа: людина, політик, легенда. - Харків: Фоліо, 2007. - С.7.

⁴Мицик Ю. Іван Мазепа. - К., 2007. - С.5.

⁵Журавльов Д.В. Мазепа: людина, політик, легенда. - С.8.

⁶Там само.

⁷Мицик Ю. Іван Мазепа. - С.8.

⁸Журавльов Д.В. Мазепа: людина, політик, легенда. - С.7.

⁹Чернецький Є. Нотатки з приводу генеалогії Мазеп // Чернецький Є. Генеалогічні етюди. - Біла Церква: Мустанг, 1998. - С.12.

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ СУМ В РОКИ ОКУПАЦІЇ (1941-1943)

В роки окупації з пропагандистських міркувань німецька адміністрація дозволила українським діячам розгорнути мережу різних культурних закладів - музеїв, бібліотек, читалень, театрів та кінотеатрів, різноманітних гуртків.

Сценічне мистецтво також стало одним із напрямків культурного та громадського життя в роки окупації. До війни, на 1940 р., на Сумщині діяло 5 театрів. В умовах окупації вони поновили свою діяльність, крім того, з'явилися численні аматорські театральні й мистецькі гуртки. Драматичні театри діяли в Сумах, Конотопі, Охтирці, Глухові, Ромнах, Шостці, театральні постановки відбувалися в Кролевці, драматичний гурток - в селі Чауси Шосткинського району, ляльковий театр - в Сумах.

Культурницькі заклади розпочинали свою діяльність з перших тижнів окупації. Ці процеси активно висвітлювалися на сторінках місцевої преси. Так, газета "Сумський вісник" за 22 жовтня 1941 р. (тобто на 12-й день після окупації міста) повідомляла, що поруч з відновленням матеріально-побутових умов в м. Суми організується український драматичний театр, симфонічний і духовий оркестри, а також українська капела. Та ж газета за 5 листопада свідчить, що колектив артистів міста, до якого входять хорова капела під керівництвом Кондратенка, духовий оркестр під керівництвом Васильєва, хореографічна група під керівництвом Сердюка, вже кілька разів виступав у місцевому кінотеатрі перед початком сеансів перед німецьким командуванням, солдатами та місцевим населенням¹. 16 листопада того ж року газета містить оголошення рекламного характеру, яким населення міста запрошувалося на концерт до міського театру, в програмі якого були виступи хорової капели, духового оркестру, балету та сольні виступи окремих акторів².

Більш розгорнутий матеріал, автором якого був І.Косовщинський (напевно псевдонім), згадувана газета подає про концерт 12 листопада, який працівники театру влаштували для німецького командування і солдатів. Як повідомлялося, він пройшов з великим успіхом і закінчився тим, що помічник коменданта міста лейтенант Полят виніс подяку учасникам концерту. Особливо в статті відзначено виступ хорової капели під керівництвом

А.П.Кондратенка "за колоритне виконання народних пісень", серед яких - "Дівка в сінях стояла", "Вечорниці", російська народна пісня "Метелиця". Крім того, дует в складі сестер Капнудель виконав пісню "Коли розлучаються двоє", учасники балетної групи - Чернущенко, Ершова і Пожиленко, виконали танок "Гопак". Не обійшлося звичайно й без пропаганди: "Концерт показав невпинний ріст і розквіт артистичних талантів національного театру, що можливий лише там, де немає жидівсько-більшовицької влади"³.

У неділю 23 листопада 1941 р. Сумський театр поставив п'єсу А.Чубатого "Воскресение" на чотири дії для місцевого населення. По ходу після другого акту відбувся великий дивертисмент, хор, балет та сольні виступи. Цікаво, що вхід дітям до 16 років був заборонений⁴. Той же І.Косовщинський відгукнувся великим матеріалом про цю подію в "Сумському віснику" за 27 листопада того ж року. Стаття починалася розлогим ідеологічним кліше, характерним для преси часів окупації: "Приїздили театри і в Суми. В репертуарі були п'єси про життя "батьків" народу - Леніна, Сталіна та їх приспівників, про "заможне" життя тодішнього колгоспного селянства, про чекістів - вірних захисників жидівсько-більшовицького ладу. Все були, якто кажуть, дзеньки-бреньки, адже нічого правдивого радянська драматургія не показувала - вона завжди прикрашала неймовірно, затамовувала гірку дійсність. Тепер, замість радянських патріотичних п'єсок-драматургіжок повстають перед глядачем прекрасні твори старовинного дореволюційного мистецтва". Однак далі стаття містить ряд цікавих зауважень, які є характерними для становища театрального мистецтва періоду окупації в цілому та в Сумах зокрема. Так, автор зазначає, що більша частина учасників п'єси - це недавні школярі і студенти, що вперше вийшли на сцену, однак при цьому вони "впорались з п'єсою, переборовши наявність схематизму в ній", "зуміли показати артистичне середовище Росії початку ХХ віку, його представників". Найкраще, на думку журналіста-критика, акторам вдалася масова сцена у другому акті, в якому з найкращого боку виявили себе хор під керівництвом П.Кондратенка та оркестр під диригуванням Островського. Разом з тим у першому акті артистка Міронова, яка виконувала роль Никанорівни-няні, "вдалася в деяких місцях до зайвої комедійності". Внаслідок цього "замість переживання разом з героями п'єси глядачам

доводилося сміятись, бо з комедійного виходило смішне”. Серед акторів, що впоралися з ролями, автор називає Лямічева (грав Роздорова), Дунайського (Старцев), Чернущенко (Валентина), Пожиленко (Люба). Грі Северної (роль Раїси) та Лук’янова (Отрадін) не вистачило трагізму. Крім того, виконавиця ролі Раїси мало попрацювала над рухами, через що була мало подібна на висококультурну російську актрису. “Зв’язано” грала Гайдай (Маруся - старша донька Отрадіна). Однак наприкінці статі критик зазначає, що перше знайомство глядачів з театром і театру з глядачем відбулось, і постановка пройшла, якщо зважити на молодість театру, з успіхом⁵.

Загалом Сумський театр працював досить активно. Вже 4 грудня 1941 р. відбулася прем’єра п’єси в п’яти діях “Хмара” А.Суходольського⁶. А через тиждень “Сумський вісник” відгукнувся на цю подію черговою критичною статтею І.Богуша. Переповівши зміст п’єси для читачів, схарактеризувавши персонажів п’єси, автор публікації зазначив: “Правильно зрозумівши ідею твору, театр у всій своїй красі, правдиво показав життя і побут українського села. Вдала гра артистів українського національного театру доповнює задуми автора”. Серед акторів критик особливо виділяє гру Остапенко (роль Насті), Козацького, який “створив правдивий образ інтернаціонального жида з усіма його злодійсько-паразитичними рисами”, Дунайського (Настин батько), Гриньова (наймит у жида), Лямічева (Семен Карий), Виходцева (Андрій). Артистка Миронова, хоча і впоралася, на думку критика, з важкою роллю Настинної матері, все ж подекуди перебільшувала і переграла. До того ж її костюм був більше схожий на циганський, ніж на український. Назадівільним було шумове оформлення спектаклю, хоча художне - “приваблює зір... просте, зате гарно виконане” художником С.Садовніковим. В цілому ж, завершує автор статті, “успішною постановкою “Хмари” А.Суходольського, молодий колектив українського драматичного театру зробив значний крок, який вже дозволяє сказати про великі перспективи творчого зростання”⁷. Про успіх цієї п’єси свідчить той факт, що лише за чотири дні драму “Хмара” переглянули більше 3 тис. чоловік⁸.

21 грудня 1941 р. в приміщенні Сумського театру був проведений концерт, на якому були присутні офіцери і солдати німецької армії та місцеве населення. Він розпочався фантазією з балету “Лебедине озеро” П.Чайковського, яку виконав духовий

оркестр. Потім виконувалися пісні “Ванька-Ганька” (муз. Даргомижського) - Іваненко і Капнудель, “Моє сонечко” (муз. Копця) - Петрова, “Українська шумка”, “Світить місяць”, “Український трепак” та інші - оркестр народних інструментів під керівництвом Сердюка. Далі виступав національний хор під керівництвом Кондратенка, який виконав пісні “Україно-мати”, “Запорізький мариш”, “Реве та стогне Дніпр широкий” (на слова Т.Шевченка), народні пісні “Гей, люди йдуть по лощину”, “Ще сонце не заходило”, “Розпрягайте хлопці коні”. На завершення був виконаний танок “Гопак”⁹.

Інколи на сумській сцені виступали й німецькі актори. Наприкінці грудня 1941 - на початку 1942 р. на сцені Сумського драматичного театру пройшло вісім концертів німецького мистецтва. Оркестр під керівництвом капельмейстера Гайдо виконав кілька композицій з творів “Світить зірка”, “Німецькі попури”, “Весела Вена”. Далі німецький солдат на скрипці виконав соло “Сирота циганська”, Франц і Генрі прочитали гумористичні оповідання, Емдерині, Баєрині та Бадерині виступили з музичною клоунадою, висміюючи “зірке минуле” радянської влади¹⁰.

В середині січня 1942 р. в театрі міста відбулася прем’єра музичної п’єси І.Котляревського “Наталка Полтавка” в постановці художнього керівника театру Я.В.Дунайського, яка досить неоднозначно була зустрінута місцевою критикою в особі І.Косовщинського. Так, на його думку, художній образ української дівчини Наталки у виконанні артистки Ковальової “не повністю дійшов до глядача”, артисту Руденку (Петро) й іншим “завжди необхідно прагнути до природної правди”¹¹.

Про різнобічність репертуару, який міг запропонувати Сумський театр, свідчать два концерти, що відбулися при переповненій глядацькій аудиторії наприкінці січня того ж року. Оркестр виконав попури “Нищий студент”, соло “Колискова” німецькою мовою на музику Моцарта - Катерина Петрова, ілюзії - Пірогов, пісні “Колодязь”, “Холодне дно морське” німецькою та “Гей у мене був кінь”, “Ніч” українською - український хор театру під керівництвом А.П.Кондратенка, 11 номерів виконала балетна група під керівництвом Аси Семенцової та надісланих місцевою німецькою комендатурою для налагодження культурної роботи Гайдо й Брафмана¹².

У цей же час на сцені театру була поставлена режисером В.Третьяком п’єса Михайла Старицького “Ніч під Івана Купала”.

Судячи з відгуку у пресі, вона виявилася вдалою. Та все ж критик (І.Богуш) знайшов певні недоліки: *“артистка Т.Гайда виконувала цю роль (Наталки), ми б сказали, не скрізь впоралася зі своїм завданням”, “артисту Лямічеву (в ролі Василя) треба звернути увагу на дикцію”, “постановнику, диригенту необхідно, шляхом репетицій, позбутись значних розходжень поміж оркестром і акторами під час виконання вокальних місць”*¹³.

На початку лютого сумчани побачили нову постановку - п'єсу Карпенка Карого (І.Тобілевича) *“Суєта”*. На думку І.Богуша, ця п'єса занадто складна для молодого колективу театру і потребує наполегливої роботи, чого не було зроблено. Звідси *“часто-густо артисти плутали слова”,* природна, емоційна гра здебільшого відсутня. *“...Не можна в погоні за репертуаром понижувати якість своєї роботи, а звідси, і продукції; артисти повинні створювати лише високохудожні, правдиві до кінця спектаклі”*, - підсумовує критик¹⁴.

У середині березня на сцені Сумського театру - нова прем'єра - драма Третьякова *“Така її доля”*. Як зазначив автор публікації в *“Сумському віснику”* Петро Абрамович, цей твір досить старий і не належить до того типу постановок, в яких велике місце надається співам, хорам і танку, приваблюють глядача зовнішніми ефектами і не вирішують якихось особливих проблем життя чи етики; загальне враження від змісту п'єси сумне. В цілому - *“п'єса пройшла рівно”* - підсумовує автор статті, оцінюючи нову роботу театру¹⁵. Вже через кілька днів на сцені йшла *“Лимарівна”* Панаса Мирного. На думку того ж *“А.П.”*, *“спектакль у цілому і подобавсь, і зворушував”*¹⁶. У середині червня 1942 р. артисти міського драмтеатру показали глядачу драму Юркевича *“Право першої ночі”*. На думку критика, гарно виконали свої ролі актори М.Симоненко, Доля, Ладогіна¹⁷.

На початку липня - нова прем'єра - *“Запорожець за Дунаєм”* Гулака-Артемівського. На думку І.Богуша, підбір акторів-співаків зроблено постановником М.Симоненком, який також виконав головну роль, вдало. Однак акторка А.Капнудель (роль Оксани) не уникла *“концертності”* - під час виконання пісні забуває про гру, також дається взнаки незіграність з актором Поповим (Андрій). В цілому ж *“постава заслуговує гарної оцінки як з боку загального творчого задуму, так і майстерності його виконання”*¹⁸.

До кінця 1942 р. на сцені Сумського театру відбулося ще кілька нових постановок, досить схвально сприйнятих критикою.

Так, в середині серпня була поставлена п'єса І.Тобілевича (Карпенка-Карого) *“Мартин Боруля”*¹⁹, в середині жовтня - *“Наймичка”* Т.Шевченка²⁰, наприкінці жовтня - *“Про що тирса шелестіла”* С.Черкасенка²¹ та *“Бондарівна”* І.Тобілевича²², наприкінці листопада - *“Каїн і Авель”* (*“Борці за мрії”*) Тогобочного²³, в середині грудня - *“Наймичка”* І.Тобілевича²⁴.

У січні 1943 р. Сумський драматичний театр поставив п'єсу С.Черкасенка *“Казка старого млина”*. На думку критика *“Ів. Б.”* (ймовірно згаданого вище І.Богуша), гра акторів була на достойному рівні. Особливо він відзначає Шаленого (роль інженера Вагнера), Грязнова (Трохим - служник Вагнера), Виходцева (Юрко), Льдової (Мар'яна). При цьому вказано, що не зважаючи на досить тривалий період підготовки, на постановці *“лежить печать деякої похалпливості”*. Через це недоліки у грі окремих акторів. Так, актор Н.Симоненко (Подорожній) з дошкульних реплік творить у першому акті легкий гумор, інтимну насмішку. Не досить яскравим виявився, на думку критика, й образ помічника Вагнера - землеміра Крамаренка (артист Киричок)²⁵.

На початку лютого того ж року газета *“Сумський вісник”* подала матеріал, який розкривав для читача вгаємничений світ закулісного життя театру. Він цікавий тим, що розкриває умови, в яких готувалися постановки в часи окупації: *“У верхньому фойє - балетна трупа під керівництвом А.Селенцової, розучувала новий танок, готуючись до наступного концерту... На кону артисти драми мабуть востаннє репетирували “Пошилися в дурні”, бо, як ми побачили, окремі сцени вже детально були оформлені. У нижньому фойє - у вестибулі постановник-режисер Бондаренко, разом з декількома артистами, провадив розвідку, готуючи до вистави гоголівську комедію “Одруження”. В іншій кімнаті працює хорова капела...”*. Далі розповідається, що в репертуарі театру вже є драми, комедії, оперети, водевілі відомих українських та російських авторів, при чому переважають побутово-обрядові п'єси. Але театр виставляв і більш серйозні речі: драму *“Суєта”*, трагедію *“Про що тирса шелестіла”*, оперу *“Запорожець за Дунаєм”*, музичну комедію *“Майська ніч”*. В планах театру - розробка гоголівського *“Ревізора”*²⁶.

Критика не завжди поблажливо ставилася до праці акторів. Так, І.Богуш каменя на камені не залишив від прем'єри комедії *“За двома зайцями”*, яка відбулася у травні 1943 р.: *“Тільки дивимося ми оце дотепну комедію Старицького в постановці*

артистів міського театру, та й прямо таки не ймемо віри, що це його Голохвастов, Проня й інші; не знаємо - для чого така несамоविта метушня і галас. Правда, спершу ледве-ледве не позасинали... Перед нами старі Сірки. Вони розмовляють поміж собою. Ця розмова схожа на безпристрасне читання якогось поганенького твору. Монотонність її убаюкує нас". "Постановка схожа на аматорський спектакль", - підсумовує автор²⁷.

Згідно даних В.Гайдабури, репертуар Сумського міського драматичного театру складався з наступних п'єс: "Воскресіння" (В.Чубатого), "Хмара" (О.Суходольського), "Ніч під Івана Купала" (М.Старицького), "Лимерівна" (П.Мирного), "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" (М.Старицького), "За двома зайцями" (М.Старицького), "Право першої ночі" - драма на чотири дії з кріпацького життя, "Наталка Полтавка" (І.Котляревського), "Циганка Аза" (М.Старицького), "Шельменко-денщик" (Г.Квітки-Основ'яненка), "Сватання на Гончарівці" (Г.Квітки-Основ'яненка), "Степовий гість" (Б.Грінченка) - прем'єра 20 червня 1942 р., "Майська ніч" (О.Шатковського за М.Гоголем), "Запорожець за Дунаєм" (С.Гулака-Артемовського) - прем'єра 4 липня 1942 р., "Безталанна" (І.Карпенка-Карого), "Про що тирса шелестіла" (С.Черкасенка), "Бондарівна" (І.Карпенка-Карого), "Дай серцю волю, заведе в неволю" (М.Кропивницького), "Мартин Боруля" (І.Карпенка-Карого), "Суєта" (І.Карпенка-Карого), "Тарас Бульба" (М.Старицького за М.Гоголем), "Невольник" (М.Кропивницького) - прем'єра 26 липня 1942 р., "Мати-наймичка" (І.Тогобочного за Т.Шевченком), водевіль "Жартівниця" (М.Альбіковського), водевіль "Кум-мірошник" (Д.Дмитренка), водевіль "Ніч під Різдво" (невідомого автора), "Пошилися у дурні" (М.Кропивницького), "Одруження" (М.Гоголя), "Ревізор" (М.Гоголя), "Новорічне ревію". Крім того, ставилися концерти. В театрі працювали: режисери Я.Дунайський, М.Симоненко, Є.Северна, І.Бондаренко, П.Піргер; художник С.Садовніков; диригенти І.Звонко, Островський; концертмейстер А.Кагадєєва; хормейстер Кондратенко, балетмейстер А.Семенова. Акторський склад: жінки - Й.Гайда, Гладунова, А.Капнудель, Косовцова, Левіна, М.Льдова, Миронова, Остащенко, Пожиленко, Є.Северна, М.Галденко, Тірюшина, Н.Цимбалюк, Чернущенко; чоловіки - Батиченко, І.Бондаренко, Виходцев, Головченко, Гриньов, Грязнов, Доля, Я.Дунайський, С.Іваненко, Казбан, В.Киричок, Лук'янов, Лямічев, П.Піргер, Попов, М.Симоненко, Шалений²⁸.

Щодо репертуару, то слід відзначити наступне: він був досить різноманітним у відносно великих театрів, розташованих у містах, які могли залучати до власних постанов і концертів більші, як кількісно, так і якісно, мистецькі сили. І, навпаки, театри у невеличких містах і селах були переважно аматорськими, тому їх репертуар обмежувався пересічно українською класикою ХІХ ст. На репертуар впливало також те, що в містах глядачами були не тільки місцева інтелігенція, а й німецькі військові, особливо офіцери. Тому слід було враховувати смаки цієї публіки.

Поряд з цим створювалися й активно діяли хорові капели, ансамблі, духові, струнні, народних інструментів оркестри, музичні студії, гуртки.

¹Сумський вісник. - 1941. - 5 листопада.

²Там само. - 16 листопада.

³Там само. - 20 листопада.

⁴Там само. - 23 листопада.

⁵Там само. - 27 листопада.

⁶Там само. - 4 грудня.

⁷Там само. - 11 грудня.

⁸Там само. - 14 грудня.

⁹Там само. - 25 грудня.

¹⁰Там само. - 1942. - 9 січня.

¹¹Там само. - 18 січня.

¹²Там само. - 28 січня.

¹³Там само. - 30 січня.

¹⁴Там само. - 8 лютого.

¹⁵Там само. - 13 березня.

¹⁶Там само. - 18 березня.

¹⁷Там само. - 12 червня.

¹⁸Там само. - 17 липня.

¹⁹Там само. - 21 серпня.

²⁰Там само. - 18 жовтня.

²¹Там само. - 25 жовтня.

²²Там само. - 1 листопада.

²³Там само. - 22 листопада.

²⁴Там само. - 23 грудня.

²⁵Там само. - 1943. - 20 січня.

²⁶Там само. - 4 лютого.

²⁷Там само. - 19 травня.

²⁸Гайдабура В.М. Театр між Гітлером і Сталінім. Україна 1941-1944 р. Долі митців. - К., 2004. - С.307-308.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ГУБЕРНСЬКОГО У СЕЛЯНСЬКИХ СПРАВАХ
ПРИСУТСТВІЯ В КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІІ
У 60-80-х роках ХІХ ст.**

Сучасна українська держава йде шляхом реформування усіх сфер життя. Реформи другої половини ХІХ ст., що відбувалися в Російській імперії, за своїм значенням нагадують перетворення, які відбуваються сьогодні в нашій державі. Вивчення історичного досвіду нашого народу дозволить створити ефективні органи місцевого самоврядування, продуктивне сільське господарство і кардинально покращити соціальну сферу на селі.

Одним із складових елементів існуючої в Російській імперії системи управління було губернське у селянських справах присутствіє. Воно виконувало роль головного керуючого органу (з 1876 р.). До його складу, як правило, входили: губернатор, предводитель дворянства, управитель державного майна, прокурор і два представники уряду. Особливістю Київської губернії було те, що в ній були відсутні губернські дворянські збори. Отже, в присутствії не було двох виборних членів від дворянства. Дана установа повинна була вирішувати два питання: 1) земельний устрій селян; 2) розглядати скарги на мирових посередників і повітові мирові з'їзди, коли останні перевищували свої повноваження. Влада присутствія в цих питаннях була неоднаковою. Присутствіє мало ревізійні права при розгляді земельного становища селян, а в справах про порушення посередниками та з'їздами своїх повноважень воно виступало касаційним органом.

У Київській губернії члени присутствія вважали, що питання земельного устрою селян вони практично вирішили на підставі указу від 30 червня 1863 р. (тобто надати селянам всі потрібні для викупу землі). За матеріалами присутствія у 1881 р. з даного питання невіршеними залишилися лише: остаточне затвердження викупних договорів (2), виконання викупних актів (20), затвердження люстраційних актів (8), рішення про видачу викупних позик (12), перевірка відповідних актів (85), перевірка угод між селянами та поміщиками про розверстання угідь (від 1 до 7 на рік) [1, арк.41].

Місцева адміністрація вважала головним завданням губернського присутствія контроль за правильністю дій мирових селянських установ та селянськими управліннями. Особливо пильно чиновники слідували за тим, щоб селяни не потрапляли під вплив поляків. Польські повстання ХІХ ст. привертати посилену увагу до Правобережної України. Уряд і місцеві чиновники часто розглядали населення даного регіону так: поляки - повстанці, євреї - паразити, космополіти, українці - сепаратисти [2, арк.1-20]. Тому приділялося багато уваги діяльності сільських і волосних посадових осіб, які часто притісняли селян, не зустрічаючи достатнього опору. Саме з цих причин законом передбачався захист селянських інтересів мировими установами та губернським присутствієм.

Однак, діяльність більшості селянських установ та посадових осіб викликала постійні скарги на затягування справ, хабарництво або зловживання. Так, при ревізії губернського у селянських справах присутствія з'ясувалося, що чиновник Гришков за 1879-1880 рр. з 489 справ не розглянув 415. Частими були випадки, коли справи не розглядалися по 5-7 років. Присутствіє часто приймало рішення, базуючись на неповних фактах, тобто справи розглядалися поверхово.

Лише у 1880 р. кількість скарг і заяв відносно селянського землеволодіння та устрою в губернії складала 309. З них 277 були подані селянами та громадами. Крім цього, додатково зафіксовані скарги по повітах: Канівський - 52 скарги, Київський - 44, Звенигородський - 40, Черкаський - 36, Чигиринський - 26, Бердичівський - 19, Радомисльський - 25, Васильківський - 21, Уманський - 14, Липовецький - 8, Таращанський - 7, Сквирський - 6 [3, арк.7-9]. Ці факти не узгоджувалися з думкою місцевої адміністрації про вирішення проблеми землеустрою селян у губернії.

Недоліки в роботі губернського присутствія, на думку адміністрації, полягали у перевантаженні його членів, які брали участь у вирішенні багатьох сторонніх справ (військовий набір, побут духівництва, селянське страхування та інш.). Крім того, присутствіє розглядало скарги лише при порушенні існуючого законодавства. Така ситуація лише посилювала фактичну безконтрольність сільських і волосних посадових осіб.

Для зменшення порушень губерньська адміністрація напередодні ревізії приймала рішення про щорічні перевірки

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЦЕРКВИ

волостей. Крім цього, пропонувалося звільнити членів губернського присутствія від участі в засіданнях, які не мали відношення до селянських справ, надати присутствію владу над посередниками та мировими з'їздами, яка б дозволяла розглядати справи по скаргам на неправильні дії посадових осіб сільського і волосного управління та мирових посередників по суті. Однак, відповідно до указів від 4 лютого 1872 р. та 30 травня 1878 р. кількість мирових з'їздів у Київській губернії була зменшена до 6. Тобто, на кожні два повіти проводився один з'їзд. Подібне скорочення не сприяло покращенню селянського управління.

Отже, наведені факти яскраво вказують на той факт, що губернське у селянських справах присутствіє в Київській губернії за перші два десятиріччя після реформи 1861 р. недостатньо ефективно сприяло вирішенню різноманітних селянських проблем. Пасивність чиновників лише посилювала недовіру селян до новостворених установ.

Проблема історії селянства потребує подальших досліджень на регіональному і всеукраїнському рівні.

-
1. Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург. - Ф.600. - Спр.1443.
 2. Там само. - Спр.783.
 3. Там само. - Спр.754.

Ще недавно ніхто навіть уявити собі не міг, що так швидко зійде зі сцени світової історії надпотужна держава СРСР. Його пропагандисти запевняли, що радянська ідеологія повністю подолає релігію. Проте зникла держава, а віра продовжує жити. У СРСР такий напрям історичної науки, як *“історія Церкви”*, перебував у занепаді, тож одним із завдань сучасних істориків стає його відродження. Потреба розгляду проблеми взаємин радянської держави і Церкви виникає у зв'язку з відродженням різних конфесій на території колишнього СРСР.

Вплив релігії і, насамперед, православ'я, яке мало статус державної церкви, поширювався на усі сфери суспільного життя. Церква не тільки впливала на свідомість народу, але й володіла значними матеріальними багатствами [1, 112]. Власну атеїстичну позицію і цілком негативну оцінку релігії більшовики особливим чином не приховували ще за дореволюційних часів. Це підтверджується наступними їх діями:

1. Позбавлення виборчих прав усіх священнослужителів, що автоматично вело за собою втрату інших громадянських прав та соціальних гарантій. Радянські закони не визнавали керівної ролі священиків у діяльності релігійних об'єднань, називаючи їх *“службовцями культу”*, яких віруючі могли наймати для відправлення обрядів [2, 34-35].

2. Членам партії заборонялося брати участь в релігійних урочистостях, оскільки не можна бути одночасно і християнином, і комуністом.

3. Проголошення більшовиками *“Декрету про землю”* (27 жовтня 1917 р.) скасовувало приватну власність на землю, яка оголошувалась всенародним надбанням. Це спричинило втрату будь-якими церковними організаціями права на земельні володіння [2, 17].

4. Церковні обряди вінчання, хрещення і поховання втратили силу юридичного узаконення громадянських станів і в очах держави набрали суто приватного характеру. Влада не лише монополізувала право на реєстрацію актів громадянського стану, але й заборонила здійснювати відповідні релігійні обряди, допоки факт народження, шлюбу і смерті не був зареєстрований. Така заборона була закріплена

Карним кодексом видання 1922 р., тож за її порушення наступала кримінальна відповідальність [2, 38-40].

5. Створення державного культу “*комуністичних святих*”, що за усіма ознаками набував ознак релігійного. Після смерті Леніна 21 січня 1924 р. в СРСР розпочалося швидке формування культу вождя.

6. Організації і духовенство усіх віросповідань були позбавлені юридичних прав, отже, не мали можливості звертатися до органів влади задля вирішення будь-яких питань. Держава не визнавала органів церковного управління, ієрархії і навіть самого інституту священства [3, 143].

Радянська влада з самого початку своєї політики щодо Церкви не приховувала свого ставлення до неї. Але спершу намагалася надати своїм діям правові підстави: Декрет “*Про землю*” (27 жовтня 1917 р.), Декларація “*Прав народів Росії*” (2 листопада 1917 р.). В сумі, обидва декрети урівняли усі конфесії в праві на бідність. Декрет “*Про відділення церкви від держави і школи від церкви*” (23 січня 1918 р.) офіційно сформулював ставлення нової більшовицької влади до церкви. Проголошуючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви, радянська влада таким чином не привносила особливої новизни до вже наявних у країнах Заходу моделей державно-церковних стосунків. Однак, як засвідчив перебіг історичних подій, більшовицька адміністрація тлумачила принцип відокремлення церкви від держави на свій лад, нехтуючи тією його частиною, що передбачає нейтральне ставлення держави до конфесійних питань та невтручання владних структур у внутрішні справи церкви. Практичні дії радянського державного апарату, всупереч деклараціям більшовиків, засвідчили, що нову владу найбільше цікавили матеріальні цінності храмів та релігійних організацій, що підтвердили акції по вилученню коштовностей із церков у 1922 р. [2, 23-25].

Тож дослідження процесів, що відбувалися у церковному житті СРСР у міжвоєнний період, має не тільки цінність для об’єктивного відтворення історичного минулого, але й дає змогу розв’язати міжконфесійні, державно-церковні та етнонаціональні проблеми у незалежній Україні.

1. *Ленін В.І.* Про ставлення робітничої партії до релігії // Повне зібрання творів. - Т.17. - С.390.

2. *Рубльова Н.* Передмова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2003. - №2 (21). - С.2-20.

3. *Андрусичин Б.І.* Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.: Доба Директорії УНР: Навч. посібник. - К., 1997. - 172 с.

ДО БІОГРАФІЇ ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО

Павло Чубинський - поет, фольклорист, етнограф, юрист, народився 15 січня 1839 р. в місті Бориспіль Переяславського повіту Полтавської губернії на хуторі батька (нині - Бориспіль Київської області), але з цієї території розбудовано село Нова Олександрівка, що за клопотанням місцевих властей матиме відтепер назву Чубинське.

Майбутній вчений дістав освіту у Другій київській гімназії, потім вступив на юридичний факультет Петербурзького університету і на весні 1861 р. склав іспит на звання кандидата права. Хлопець з головою поринув у петербурзьке життя, присвятивши себе відродженню культури рідного народу. Брав участь у Петербурзькій українській громаді, осередком якої стала редакція журналу “*Основа*”. Павло всерйоз зацікавився життям українського народу, його звичаями, побутом. Під час літніх канікул він подорожував Україною, збирав фольклор. Під час цих подорожей він зробив спробу заснувати школу для сільських хлопчиків, про що писав у четвертому числі “*Основи*” за 1862 р. Чубинський жваво описує традиційну тяганину, з якою йому довелося зіткнутися під час організації школи. Однак не відомо, чи отримав Павло Платонович дозвіл, оскільки у 1862 р. царський уряд позакривав недільні школи в Україні, боючись революційної пропаганди в них.

У вересні 1862 р. полтавський губернатор повідомляв київського про те, що Чубинський “*старався збудити уми селян оманливими напучуваннями щодо їхніх прав на землю*”. Внаслідок цієї доповідної призначено таємне слідство у справі Чубинського, який у цей час вчителював у Київському приватному жіночому пансіоні Ленц. Хоча факти “*злочинної діяльності*” і не були доведені, але Чубинського запідозрено в підбурюванні селян проти поміщиків. Справу було передано до слідчої комісії в Петербурзі, яка визнала за краще “*вислати його на все життя в одне з повітових міст Архангельської губернії під нагляд поліції*”, що й було виконано 2 листопада 1862 р. Там Чубинського призначили судовим слідчим Пінєгського повіту. Губернатор приїхав до Пінєги, помітив розумного, енергійного, молодого слідчого й запропонував йому посаду чиновника з особливих доручень і секретаря статистичного комітету в Архангельську.

Тут вигнанець продовжує традицію, започатковану публікаціями в “Основи”. У “Биржевых ведомостях” за 1864 р. і публікує роботу з назвою “Про зловживання владою місцевим управителем акцизними податками та про утиски, які він чинить акцизним чиновникам”. Це викликало невдоволення місцевого начальства, і Чубинському заборонили друкувати статті.

Як секретар статистичного комітету Чубинський почав досліджувати фольклор і етнографію Архангельської губернії. Йому допомагав засланий сюди за участь у таємному харківсько-київському товаристві етнограф П.Сфименко. За заслуги у вивченні Півночі П.П.Чубинський був обраний членом-кореспондентом Московського товариства сільського господарства, членом-співробітником Вільного економічного і Російського географічного товариств, дійсним членом Товариства аматорів природознавства.

У 1862 р. він виїздить в Україну. Чубинського запрошують очолити етнографічно-статистичну експедицію до західноруського краю. Згодом він став секретарем Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. За 7-томний збірник “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” вчений отримав золоту медаль від Російського географічного товариства та від Петербурзької Академії наук Уваровську премію за 1879 р. Йому також було присуджено золоту медаль від Міжнародного географічного конгресу в Парижі 1875 р.

За всіма цими справами Павло Платонович не полишає пера. Працюючи в управлінні цукровими заводами Яхненка і Симиренка, щороку видає довідник “Буряко-цукрові заводи Російської імперії з офіційними статистичними про них відомостями”.

Після Емського акту 1876 р., що фактично заборонив українську культурну діяльність, Чубинського вдруге висилають з України. Він опинився в Петербурзі у Міністерстві шляхів. Йому доручають справу заснування залізничних училищ (1877 р.). Надзвичайно активна діяльність, неприємності, нове заслання та туга за Батьківщиною підірвали здоров'я. У Петербурзі він зазнав першого апоплексичного удару, захворів та вийшов у відставку. Давній знайомий адмірал Посьет, міністр шляхів, виклопотав для Чубинського у березні 1879 р. дозвіл повернутися в Україну.

Павло Платонович жив на своєму хуторі поблизу Борисполя (хутір Чубинка), навідувався до Києва. Після другого апоплексичного удару він чотири роки провів у ліжку. Паралізований Чубинський помер 14 січня 1884 р. Похований на Книшевому кладовищі у Борисполі.

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТЕКСТУ ДЕРЖАВНОГО ГІМНУ УКРАЇНИ

Постать Павла Чубинського посідає визначне місце в історії розвитку української етнологічної науки ХІХ століття. Крім занять фольклором та етнографією, П.Чубинський писав ще й вірші. Його поетичне обдарування найбільше виявилось з появою збірки “Сопілка Павлуся”, що побачила світ у 1871 р. в Києві. Правда, перший вірш, написаний Чубинським у 1862 р., став відомою і досить популярною піснею-гімном “Ще не вмерла Україна”.

7 березня 2003 р. в “Голосі України” була надрукована стаття, в якій говориться, що автором тексту гімну спочатку вважали Шевченка, потім Чубинського. Автор публікації вказує, що Чубинський в будинку Голіциних співаючи “Єще Польска не згінела”, сказав Вербицькому Миколі: “От і нам би таку пісню!”.

За іншою версією сенатор Лімановський згадував, що він продиктував “Мазурку Домбровського” Чубинському аж в Архангельську, після чого той написав “Ще не вмерла...”. За цю пісню Чубинський і опинився там, на Півночі.

Справжня ж історія створення тексту українського гімну наступна. Близький знайомий П.Чубинського Леонід Білецький згадував: “У пресі мені траплялась вказівка, що пісня “Ще не вмерла України і слава і воля” - народна. Я можу засвідчити, що це помилкова думка: її справді створив Павло Платонович за таких обставин. На одній із вечірок громадян із сербами в тому домі, де квартирував і Павло Платонович, співали сербську хорову пісню, змісту якої не пам'ятаю, але в ній були слова: “гранічарін і кайшиц”... “і царя Душана”, а в приспіві - “серце біє і кров ліє за свою свободу”. Чубинському дуже сподобалася ця пісня. Він раптом зник, а згодом вийшов зі своєї кімнати з написаною ним піснею “Ще не вмерла України і слава і воля” на мотив сербської пісні. Тут же під орудою Павла Платоновича хор розучив цю нову пісню в спільному піднесенні. Таким чином, цю пісню Павло Платонович створив експромтом”.

Про те, що пісня створена на сербський мотив, говориться й у листі Лесі Українки від 4 (за іншими джерелами - 10) березня 1890 р. з Києва: “Люба мамочко! Вчора ми з кна-кною (діворою) були на концерті в пользу чорногорців, дуже гарний концерт

був... а в самому кінці хор утяв “Србија слободна (мелодія “Ще не вмерла Україна”). Дивно було чути сю мелодію в концерті! Ми з кна-кною руки одбили, плескаючи”. На сей мотив її й співали тут, над Дніпром; кажуть, була ще й мелодія Миколи Лисенка. А в четвертому числі журналу “Мета” (Львів, грудень 1863 р.) цей вірш був надрукований помилково в поетичній добірці Т.Шевченка. І вже злетів на крилах мелодії Михайла Вербицького над сивим Дністром. У тій публікації перший рядок уже “Ще не вмерла Україна...”, а п’ятий - ще “Згинуть наші вороги”. “Воріженьки” з’явилися в укладі Дениса Січинського на три голоси в супроводі фортепіано. В манускрипті Михайла Вербицького, що його подарував “Хвальному товариству “Станіславівський Боян” Віктор Матюк, ще було “вороги”; та й приспів там був повніший.

В архівах охоранки міститься згадка про місце, де була створена пісня, - у будинку купця Лазарева на Великій Васильківській, 122 (тепер - 106). Тут Чубинський квартирував останні перед засланням три місяці разом із братами Синьогубами. Другого листопада Чубинського заарештували, а 4-го громадяни проводжали його до Броварів - у далеку Архангельську губернію. Отже, у будинку купця Лазарева Павло Платонович жив у серпні-жовтні. У вересні-жовтні за Чубинським уже було встановлено негласний нагляд. Отже, час написання “Ще не вмерла України і слава, і воля” - кінець серпня - початок вересня за старим стилем, вересень 1862 р. - за новим.

На початку 90-х років ХХ ст. було оголошено конкурс на кращий текст Державного гімну України. Після тривалої копіткої роботи було ухвалено: жоден із кількох сотень отриманих зразків не підходить, тому комісія вважає за необхідне повернутися до історичного тексту Павла Чубинського “Ще не вмерла України і слава, і воля”, рекомендувати всілякі урочистості відкривати духовним гімном О.Кониського-М.Лисенка “Боже Великий, Єдиний”, а завершувати державним - П.Чубинського-М.Вербицького. Згодом відбулося засідання урядової комісії під головуванням В.Дурдинця, яка майже одногосно (лише один проти) підтримала ухвалу робочої комісії з цього питання.

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст. (на прикладі Сумщини)

Проведення прогресивних реформ 60-70-х років ХІХ ст. привело до прискорення соціально-економічного розвитку, поживлення суспільно-політичного життя країни. Але вони не змінили форму правління - Російська імперія залишалася абсолютною монархією. Деякі політичні сили розглядали це як перепону для подальшого розвитку країни. По всій імперії, в тому числі і в нашому краї, поширилися всілякі антидержавні організації і навіть терористичні акти, з якими політична та загальна поліції ефективно боротися не могли.

У серпні 1880 р. структура МВС була черговий раз реорганізована. Тепер Третій відділ, до якого входила жандармерія, увійшов до складу МВС. Усі поліцейські функції, в тому числі і політичної поліції, зосередилися в руках МВС. Тепер діяльність поліцейських органів царської Росії була спрямована також на запобігання будь-яким політичним діям, що хоча б в якійсь мірі загрожували чи просто критикували той державний устрій, який існував у країні на той час.

Велася активна боротьба з різними партіями, які наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. починають активно створюватися і діяти в усій імперії та, зокрема, на території нинішньої Сумської області.

Особливого переслідування зазнавала соціал-демократична робітничка партія. Так, наприклад, у жовтні 1906 р. були засуджені до двох років ув’язнення у фортеці селянин Корольков за агітацію серед селян с.Тернівка Кролевецького повіту, а також Єрмиленко, у якого під час обшуку була знайдена чекова книжка конотопської організації соціал-демократичної робітничої партії, пристрої для друкування та партійна література¹.

Дані про застосування покарань в Росії за роки правління Миколи II свідчать, що до смертної кари засуджувалася велика кількість злочинців, але при цьому за політичні злочини, якщо це не були терористичні акти, смертна кара застосовувалася рідко. Вища міра покарання застосовувалася в основному до тих осіб, які скоїли тяжкі злочини - вбивство або замах на вбивство, пограбування,

розбійний напад, нанесення тілесних ушкоджень посадовим особам, образу офіцера солдатом чи невиконання наказу офіцера. Вирок, як правило, виконувався майже відразу (протягом 1-3 діб). Інколи смертна кара замінялася на довічну чи 15-20-річну каторгу.

Окрім тяжких злочинів, слід зупинитися на звичайних вуличних безпорядках, велика кількість яких відбувалася і на території нинішньої Сумщини. Ця проблема досить серйозно турбувала владу у кінці XIX - на початку XX ст. Причини цих безпорядків були різні: політичні, релігійні, студентські виступи, прояви звичайного хуліганства. Стурбованість влади цією проблемою зустрічаємо в багатьох періодичних виданнях того часу.

У часописі *“Живописная Россия”* було надруковано *“Циркуляр г. министра внутренних дел по департаменту полиции”*, де міністр зазначав, як саме можна вирішити дане питання. Причиною збільшення вуличних безпорядків тут називається повільна робота з їх усунення з боку поліції та місцевих влад, а також недостатність зусиль по попередженню таких явищ. Але документ цей містить в собі також інструкцію для поліцейських на той випадок, коли безпорядки розпочнуться.

За таких обставин рекомендувалося застосування самих рішучих мір щодо припинення безпорядку та ліквідації з цього місця глядачів, які часто паралізують діяльність поліцейських чинів, відволікаючи їхню увагу від виконання основних обов'язків. При неможливості зупинити безпорядки наявними силами поліції, закон уповноважував звертатися для цього за допомогою до військ, але тільки при дійсно існуючій необхідності застосувати зброю. Як правило, у таких випадках викликалися піхотні частини, інколи - кавалерія².

У вересні 1901 р. такий випадок стався у с.Павлівка Сумського повіту. Натовп сектантів у декілька десятків (близько 70) чоловік на чолі з селянином Григорієм Павленком о 6 годині ранку направився до церкви-школи. Напередодні стало відомо, що сектанти щось замислили проти православних церков, і ця церква-школа охоронялася городовими та сотськими. Натовп не скорився наказу поліції розійтися. Навпаки, сектанти оточили та роззброїли поліцейських. Далі порушники стали троцяти ворота церкви, а увірвавшись туди, почали все громити. Опору ніхто не чинив, тому що служба в цей день не велась і православних поруч не було. Звідти сектанти направилися до кам'яної приходської церкви, де

проходила служба. Тут був побитий становий пристав, що намагався зупинити натовп. Після цього почалася бійка православних з сектантами, в якій один з порушників загинув. Відразу після цього почалися арешти винних, яких налічувалося 47 чоловіків та 20 жінок³. Незабаром у *“Харьковских Губернских Ведомостях”* було надруковано, що слідство у справі про павлівських сектантів вже закінчено та вийшла постанова про передання їх до суду харківської судової палати. Розгляд справи відбувся в січні 1902 р.

Цей приклад свідчить, що робота поліції не завжди відзначалася високою оперативністю, інакше цей релігійний виступ не мав би таких тяжких наслідків. Поліція не змогла попередити павлівські безпорядки своєчасно і саме про такі випадки згадував міністр внутрішніх справ у вищенаведеному циркулярі по департаменту поліції.

¹Былое. Журнал посвященный истории освободительного движения. - 1906. - №11.

²Живописная Россия. - 1901. - №11.

³Там же. - №45.

ЗАГОСТРЕННЯ РОСІЙСЬКО-БРИТАНСЬКИХ ВІДНОСИН: АФГАНСЬКА ПРОБЛЕМА 1885 р.

Важливою особливістю англійської експансії в цей період є її замасковані форми. Формально зберігаючи суверенітет якої-небудь слабкої держави над територіями в Азії і Африці, Британська імперія укріплювала свої політичні й економічні позиції. Це дозволяло поступово готувати анексію цих територій. І щойно вичерпувалися можливості збереження личини суверенітету “дружньої” держави, Великобританія перетворювала ці території на свої колонії. Така тактика дозволяла залишатися в тіні, не пускати суперників, перекладати витрати по адміністрації на інших.

З середини 80-х - в 90-х роках XIX ст. спостерігається небувале позжавлення англійської експансії у всіх районах, загострюються суперечності з Німеччиною, Францією і Російською імперією на ґрунті розподілу світу. У цей час Росія продовжувала завойовувати Середню Азію, стаючи все більш небезпечним супротивником і конкурентом Великобританії.

Завоювання Туркменії і зайняття росіянами в 1884 р. Мерва означало появу військ Росії у межах Афганістану і перед Індією. 30 березня 1885 р. генерал К.В.Комаров розбив афганські передові загони і зайняв оазис Пендже, що був плацдармом для походу на Герат. Шлях до цього важливого стратегічного пункту, що лежав у центрі доріг до Індії був відкритий. В російських правлячих колах почало обговорюватись питання про захоплення Індії. Дії Росії в Середній Азії викликали різке загострення її відносин з Британською імперією. Виникла загроза війни. Інтереси Великобританії були порушені до такої міри, що вона готова була воювати без союзників. Втім, англійська дипломатія не відмовлялася від свого методу. Вона провокувала війну Німеччини проти Росії. У англійській пресі з'явилися статті, що закликали Німеччину до війни і зображали її відносини з Російською імперією гіршими, ніж вони були насправді.

Задум англійців зазнав краху. Берлін не почав воювати з Росією за чужі інтереси. Спеціальним листом від 27 травня 1885 р. О. фон Бісмарк попередив Вільгельма I про провокації англійської преси. Він відзначав, що треба проявити стриманість відносно “дружніх” порад, що в основі політики уряду Німецької імперії *“лежить лише посилена турбота про власний мир і власні*

добросусідські відносини з Росією, на які німецький народ має право розраховувати”. Дізнавшись про відмову Німеччини воювати, англійська преса звинуватила Бісмарка у розпалюванні ворожнечі між Британською і Російською імперіями. Це до певної міри відповідало дійсності. Німеччина підштовхувала Росію до просування на Схід, розраховуючи, що це відверне її увагу від європейських справ. Погіршення відносин між двома державами також входило в розрахунки німецького канцлера, який побоювався можливого союзу між ними.

Залишившись без союзників, англійський істеблішмент продовжував готуватися до війни, яка, здавалося, була неминучою. Таке становище зберігалось до осені 1885 р. Війна могла спалахнути у будь-який момент. Обговорюючи варіанти ведення бойових дій, Лондон зупинився на найреальнішому. Було вирішено здійснити напад на Росію з боку Чорного моря, як і в Кримську кампанію 1853-1856 рр. Передбачалося, що Османська імперія пропустить через Протоки англійський флот, який вчинить морську диверсію проти Одеси і на Чорноморському узбережжі Кавказу. Зі свого боку, *“гарячі голови”* в Росії обговорювали варіанти дій проти Великобританії, включаючи крейсерну блокаду англійських портів. Як бази пропонувалися Мурманськ і затока Лазарєва на Далекому Сході, що дозволило б діяти проти англійського флоту в Північному морі й Тихому океані.

Російський уряд вирішив вжити необхідних заходів для захисту Чорноморського узбережжя від нападу. Для цього був лише один шлях - добитися закриття Проток для англійського флоту, тобто дотримання Паризького трактату 1856 р., Лондонської конвенції 1871 р. і рішень Берлінського конгресу 1878 р.

11 квітня 1885 р. О.І.Нелідов зробив демарш перед великим візиром, заявивши, що прохід англійського флоту через Протоки розглядатиметься імператорським кабінетом як порушення нейтралітету Порти. Але посол розумів, що султанський уряд не може гарантувати закриття Проток, особливо Дарданелл, які були слабо укріплені і, по суті, незахищені. Турецький султан все більше схилився до сприяння Британській імперії. Російська дипломатія звернулася до учасників *“Союзу трьох імператорів”*, вимагаючи виконання умов, записаних у договорі 1881 р. Прагнучи продовження вигідної для неї політики російської експансії в Середній Азії, Німеччина підтримала звернену до неї вимогу.

Німецький уряд прийняв рішення виконати своє зобов'язання, мобілізувавши для тиску на Оттоманську державу, Австро-

Угорщину, Італію і Францію. О. фон Бісмарк наказав своєму послу в Стамбулі І.Радовіцу “використати весь свій вплив, щоб Порта зберегла нейтралітет”, і заявити їй, що “відкриття проток приведе Державу Османів до війни з Російською імперією”. Ті ж заяви були зроблені турецьким послом в Берліні і Відні. Висловлюючи свою позицію, канцлер писав німецькому послу у Відні Р.Рейсу: “Настав момент довести Росії і Європі, що Союз трьох імператорів - це реальність”.

Піддавшись натиску п'яти великих держав, султан поквапився поступитися Санкт-Петербургу. 20 квітня в Стамбулі був опублікований іраде (указ), що затверджував рішення Ради міністрів зберігати нейтралітет у разі військового зіткнення Британської й Російської імперій. Із закриттям Проток війна проти Росії стала для Великобританії неможливою. Почати ж війну в Азії було дуже небезпечно. Російські комунікації проходили через Кавказ і Каспійське море, а, отже, були невразливі. Вторгнення ж російських військ до Афганістану й Індії було справою більш легкою, ніж проникнення англійсько-індійських сил до Середньої Азії. Зіткнення, що здавалося неминучим, закінчилося 10 вересня 1885 р. підписанням у Санкт-Петербурзі англійсько-російської угоди. Цією угодою були встановлені російсько-афганські кордони в Середній Азії.

Таким чином, чергове загострення між Великобританією та Росією на ґрунті розподілу світу завершилося компромісом та нетривалим затишшям. Але в середині 80-х років XIX ст. знову посилювалися протиріччя між провідними європейськими країнами, внаслідок яких центр міжнародних конфліктів перемістився з Азії та Африки на Балкани, що в черговий раз викликало різке загострення міжнародної ситуації.

1. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. В.М.Хевролина. - М., 1999. - 384 с.

2. История дипломатии / Под. ред. В.А.Зорина, В.С.Семенова, С.Д.Сказкина, В.М.Хвостова. Сост. В.П.Потемкин. - М., 1959. - Т.І. - 480 с.

3. Парфенов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX в. (движущие силы, формы и методы).: Автореф. дисс. ... д-ра. истор. наук. - М., 1981. - 36 с.

4. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Отв. ред. Л.Н.Нежинский, А.В.Игнатьев. - М., 1999. - 557 с.

5. Деборин Г.А. Международные отношения в период складывающегося монополистического капитализма. 1871-1893 гг. - М., 1940. - 88 с.

6. Ротштейн Э. Внешняя политика Англии и ее критики 1830-1950 гг. - М., 1973. - 148 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ І ПІДКОМОРСЬКИХ СУДІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Після судової реформи Розумовського почався поділ предметної компетенції суду. Цивільні справи були передані земським судам. Та суди, як і раніше, переступали межі своєї компетенції. Наприклад, земський суд у Глухові, крім цивільних, провадив також карні справи за вбивство.

Земські суди. Територія України була розділена на 20 судових повітів, у кожному з яких мав бути земський (повітовий земський) суд для цивільних справ. До складу земського повітового суду входили земський суддя, підсудок та писар без адміністративного начальника. Посади членів суду були виборними і довічними. Вибори проводились землевласниками певного повіту за розпорядженням Генеральної військової канцелярії, а з 1764 р. - П Малоросійської колегії. День виборів призначала полкова канцелярія. На кожну вакантну посаду вибирали з 4 кандидатів. На випадок смерті або звільнення члену суду його місце займав один з кандидатів. Протоколи виборчих зборів, де вказувалася кількість одержаних голосів, за підписами і печатками виборців відправлялися на затвердження гетьману, а з 1764 р. - до Малоросійської колегії.

Земські повітові суди за Литовським Статутом були шляхетськими судами. Але в Гетьманщині шляхетськими правами користувалися “уроджені” шляхтичі, козацька старшина, козаки, духівництво (крім посполитих та міщан).

За царським указом від 10 листопада 1764 р. земські судді були прирівняні до бунчукових товаришів, підсудки - до полкових обозних, писарі - до полкових осавулів. Після скасування гетьманського уряду 18 червня 1768 р. Малоросійська колегія прийняла постанову, за якою не дозволялось обирати козаків у земські суди. Згідно з універсалом К.Розумовського від 19 листопада 1763 р. земські судді, підсудки і писарі земських судів, заступаючи на посаду, складали присягу. Текст її зберігався в кожній полковій канцелярії.

У судовому засіданні обов'язково брали участь усі члени суду. Суддя і підсудок розглядали справи та виносили по них

рішення. Земський писар був доповідачем справ на засіданнях суду і виконував секретарські обов'язки. Під його керівництвом знаходилась канцелярія, склад канцеляристів якої залежав від писаря.

Земські повітові суди засідали три рази на рік: богоявленські рочки (з 7 січня до Великодня), троїцькі рочки (після Трійці до 1 липня) та Михайлівські (з 9 вересня до різдвяних свят). По суботах, неділях та святах засідань не було.

До компетенції земських повітових судів належали цивільні справи козаків, зокрема, про спадщину та розподіл майна між родичами, боргові зобов'язання, заставні маєтності, про вирубування та захоплення лісу, затоплення сінокосів, оранку чужих земель, скошене сіно на чужому лузі, шинкарство, заподіяння збитків, незаконні записи в підсусідки, пограбу сінокосів, втечу слуг тощо. На практиці земські суди вирішували не тільки цивільні справи, а й незначні кримінальні. Так, 10 жовтня 1773 р. Переяславський земський суд розглядав справу з обвинувачення Я.Іскри у пограбуванні майна С.Седоновича.

Земські суди були ліквідовані в 1782 р. у зв'язку з поширенням на Україну загальноросійського права, їхні функції були передані повітовим судам та нижнім розправам. Указом царя Павла I від 30 листопада 1796 р. земські суди були відновлені, проте діяли вони вже на підставі загальноросійського законодавства. Остаточо ці суди були ліквідовані указом від 6 грудня 1831 р., а на їх місце були знову встановлені повітові суди за російським зразком.

Підкоморські суди. Вони були запроваджені в Гетьманщині указом Сенату від 10 травня 1763 р. для ведення земельних процесів. Підкоморські суди, як і земські, діяли в усіх судових повітах. До їх складу входили підкоморій і його помічник - коморник. Ці посади були довічні. До обрання підкоморіїв за Литовським Статутом залучалась лише шляхта, але в Гетьманщині на вибори запрошувались і представники духівництва, а в деяких полках - навіть представники від багатих міщан.

За своїм становищем підкоморій вважався першою особою після полковника, а у відсутність останнього навіть заміщав його. Підкоморій обирав з числа шляхти коморника. Останній рідко брав участь у розгляді справ і не мав вирішального голосу.

До компетенції підкоморського суду належали межові спори, які підкоморій вирішував переважно одноособово, а у найдрібніших справах одноособовим суддею міг бути коморник.

Для ведення справ з полкових канцелярій направляли по одному канцеляристу до кожного підкоморія, де той залишався на весь час розгляду справ.

Підкоморський суд розглядав справи на місцях, тому спеціальних приміщень для судових засідань не було. Підкоморій жив у своєму помісті, куди й надсилалися справи з гродських і земських судів або від позивачів. Після розгляду та вирішення надіслані справи відсилались у той суд, з якого надходили.

За Литовським Статутом підкоморські суди були тісно пов'язані з земськими, і, перш ніж надійти на розгляд у підкоморський суд, справи повинні пройти земський. Судовий розгляд справ підкоморськими судами відбувався, як правило, влітку. Справ у підкоморого було небагато і термін для їх розгляду він призначав за власним баданням. Апеляційною інстанцією для підкоморського суду був Генеральний військовий суд.

Підкоморські суди були ліквідовані з встановленням намісництва, їх справи були передані до повітових судів та нижніх розправ. У 1796 р. вони були відновлені й проіснували до 1834 р., коли були створені межові суди.

Взагалі у результаті судової реформи 1763 р. в Україні-Гетьманщині були створені три види судів за взірцем Литовського Статуту: гродські - для розгляду кримінальних справ, земські - для цивільних і підкоморські - для межових. Апеляційною інстанцією для цих судів були Генеральний військовий суд та гетьман. Таке розмежування судової компетенції давало змогу більш кваліфіковано і швидко вирішувати судові справи. Проте розділити судову та адміністративну владу так і не вдалося, оскільки полкові суди було тільки перейменовано на гродські, а по суті вони залишалися й надалі в руках полкової адміністрації. На посади земських суддів, підсудків і писарів, а також на посади підкоморіїв і коморників обирались знатні старшини, які перебували з іншими представниками шляхти чи заможного міщанства у господарських, службових чи родинних зв'язках. Таким чином, і після 1763 р. остаточного відмежування судової влади від адміністративної не відбулось.

СУДОЧИНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - СЕРЕДИНІ XVIII ст.

Судові органи на різних територіях України у досліджуваний період були різними. Не була одноманітною і їх судова практика: різними були суди в містах і селах, на правому березі Дніпра і в Лівобережній Україні, в Запорозькій Січі (у мирний час і під час походів) тощо.

Виборність суддів. Судді обирались або безпосередньо населенням на радах, або з кількох кандидатів призначалися *“от высших властей”*. Але за загальними правилами посада судді була виборною.

Мова судочинства. На той час українська мова не була офіційною мовою судочинства. На Правобережній Україні судочинство провадилось, здебільшого, польською мовою, про що свідчать протоколи судових справ. На Лівобережжі в канцелярській мові присутні старослов'янські терміни. Проте українська народна мова все частіше звучить у судових протоколах.

Судові особи. За діючим на той час в Україні законодавством до виконання функцій судді допускалися лише ті особи, які відповідали певним вимогам. Кандидат на посаду судді мав бути не молодший 21 і не старший 70-75 років. Він повинен, як зазначалося в Литовському Статуті, мати мудрість, поміркованість, любов і мужність. За Магдебурзьким правом до цих якостей ще додавалися наявність у судді страху божого, правдивості, поваги, вимогливості.

Обов'язки суддів визначалися законами і практикою. Закон говорив, що судді повинні судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху, рішення виносити, додержуючись права, без тяганини, відповідно до обставин, доказів, кару визначати згідно з правом. Суддя не міг розглядати справу, де сам виступав стороною, а також справи сторін, які їм підпорядковувались, однак навіть в таких випадках судді могли прийняти від них мирову угоду.

Судді мали право на винагороду. В другій половині XVII - першій половині XVIII ст., коли функції правосуддя поєднувалися з адміністративними, лише ті судді, які були обрані на посади, утримувались за рахунок військового скарбу або наділялися

ранговими маєтками. Усі інші, які входили до складу суду, за участь у правосудді встановленої винагороди не одержували. Проте вони теж отримували прибуток за свою судову діяльність, оскільки майже в кожному присуді з підсудних у кримінальних справах бралась *“вина”* (штраф) на користь членів суду. Таким чином, здебільшого суди існували за рахунок власних прибутків. Саме так вирішувалась проблема фінансування правосуддя та оплати праці судових працівників.

Однією з важливих судових осіб був писар, якого обирали на таких самих умовах, що й суддю. Обов'язками писаря було ведення поточного листування, збирання потрібних документів, ведення реєстрів, складання вироків тощо. Отже, писарем могла бути лише освічена і юридично грамотна особа.

Козацький судоустрій, запроваджений у Гетьманщині після Визвольної війни 1648 р., відрізнявся своєю демократичністю, доступом широкого кола населення до здійснення правосуддя, простотою судової процедури та відсутністю формалізму. Проте згодом правові відносини ускладнилися і виявились недоліки існуючої судової системи. Внаслідок цього з'явилися скарги на відсутність справедливості в судах, високі *“наклади”*, хабарництво та зловживання суддями своїми посадовими обов'язками. Велика кількість апеляційних інстанцій призводила до того, що позивачі роками не мали остаточного вирішення справи. Поєднання судової влади з адміністративною заважало суддям зосередитися на правосудді, часто їм доводилось відволікатися на інші справи, внаслідок чого склад суду часто змінювався.

Усі ці обставини не сприяли кваліфікованому та якісному правосуддю. Тому назріла необхідність проведення серйозних перетворень у галузі судочинства України-Гетьманщини.

Питання судової реформи стало актуальним ще в 40-х роках XVIII ст. Вже комісія з укладання *“Прав, по котрым судится малороссийский народ”*, закінчивши свою роботу в 1743 р., пропонувала утворити підкоморські суди для межових спорів з підкомор'ями та коморниками, названими *“межовниками”* і *“підмежовниками”*, а також ввести возних при цих судах.

В універсалі гетьмана К.Розумовського від 19 листопада 1763 р. потреба судової реформи обґрунтовується наступним чином. Насамперед, гетьман посилається на привілей Жигимонта Августа від 6 червня 1569 р., за яким шляхта і все лицарство

Київського князівства мали право користуватися в судах Литовським Статутом. Це право, на прохання Б.Хмельницького, було підтверджене царем Олексієм Михайловичем, а саме, право мати *“суди земские и городские”*. Згодом це право визнали Петро I та його наступники, і, зокрема, воно закріплювалось грамотою цариці Єлизавети від 22 травня 1751 р., даною К.Розумовському. Отже, вважалось ненормальним становище, при якому не було земських, гродських та підкоморських судів. Полкові канцелярії були переобтяжені, бо вони займалися справами, які слід поділити поміж трьома судами. З цієї причини в полкових судах виникає тяганина. До Генеральної військової канцелярії надходило багато скарг. Виходячи з такого обґрунтування, було зроблено перший крок указом імператриці Катерини II від 8 травня 1763 р. про введення постійних підкоморських судів.

В указі органам влади на Україні дана була вказівка створити підкоморські суди. На виконання цього указу були проведені збори всіх землевласників, бунчукових та військових товаришів. На зборах обрано кандидатів на підкоморіїв і представлено їх Генеральній військовій канцелярії для затвердження гетьманом.

Цього ж року в Глухові відбувся з'їзд старшин, у якому взяли участь полковники, а також по 2 полкових старшини і 2 сотники від кожного полку. Крім того, на з'їзді були 56 бунчукових і 38 військових товаришів. Окремі старшини при обговоренні судової реформи вимагали відновити Генеральну військову раду, статутіві суди - земські, гродські та підкоморські, встановити трибунал як апеляційну інстанцію, закінчити кодифікацію права, повернути всі права і привілеї часів Богдана Хмельницького. На з'їзді було прийнято постанову про організацію в кожному полку двох земських і двох підкоморських судів та одного гродського суду. В зв'язку з тим, що по одному підкоморію на полк у восьми полках вже обрали, проводились додаткові вибори, які відбувалися одночасно з виборами земських судів.

За універсалом 19 листопада 1763 р., один земський суд повинен постійно діяти в полковому місті, а другий - у одному з сотенних міст. У кожному полку встановлювався один гродський суд, який замінив колишній полковий суд. У них продовжували засідати полковники з полковими судьями і одним чи двома полковими старшинами. Всі нові суди перебували *“под апелляцией генерального суда”*.

В універсалі пояснювалось, що участь у виборах суддів беруть усі духовні і світські землевласники, які мають землі на території полку. Про час і місце виборів обов'язково сповіщалося письмовим повідомленням. Під час виборів полк поділявся на дві частини, які називалися повітами, і визначалося, який підкоморій до якого повіту належить. Потім для кожного повіту обиралися земські судді, підсудки і писарі. Протоколи виборів, як вимагалось в універсалі, повинні були зберігатися в полкових канцеляріях. Копії треба було надіслати до Генеральної військової канцелярії для *“определения”*.

При земських і гродських судах вводилась посада возного. Крім того, один возний повинен бути в кожній сотні. Возні, як і судді, присягали в полкових канцеляріях.

Із введенням нових судів сотенні правління, полкові суди і полкові канцелярії та Генеральний військовий суд не мали права розглядати справи, віднесені до компетенції новоутворених судів, а незакінчені справи їм належало переслати новим судам. Генеральний військовий суд залишився апеляційною інстанцією для новоутворених судів.

При визначенні компетенційної підлеглості справ земським, гродським та підкоморським судам необхідно було керуватись Литовським Статутом.

У грудні 1763 р. та протягом 1764 р. були створені повіти і проведені вибори земських суддів, підсудків і писарів, підкоморіїв і коморників, а також призначені возні. У результаті проведеної реформи склалася нова система загальних судів - гродські, земські, підкоморські суди та Генеральний військовий суд.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Старовинному містечку Слобідської України - Лебедину - 350 років. Історія міста так чи інакше пов'язана з життям і творчістю видатних діячів історії та культури. У Лебедині свого часу побували російський цар Петро I, філософ-мандрівник Г.С.Сковорода, поет Т.Г.Шевченко, композитор і музикант С.В.Рахманінов. Це місто, де народилися співаки Б.Р.Гіря та І.Н.Стешенко, композитор-етнограф О.І.Стеблянка, вчений-мінералог Ф.П.Мойсеєнко та інші визначні люди. З огляду на це, предметом дослідження було обрано місцевий краєзнавчий музей. Майже в кожному районі, містечку, селищі є краєзнавчий музей, який відображає побут, звичаї, культуру, притаманні лише цій території. Таким є й Лебединський краєзнавчий музей.

Лебединський краєзнавчий музей було створено на базі громадського музею історії Лебединщини як філію Сумського державного краєзнавчого музею у 1996 р. З 1997 р. установа працює як самостійний Лебединський краєзнавчий музей, підпорядкований відділу культури районної державної адміністрації.

Будівля музею є архітектурною пам'яткою XIX ст. Вона збудована у 1820 р. Спочатку це був сторожовий пост на окраїні Лебедина, у 1865 р. - будинок для приїжджих. Згодом в цій будівлі був облаштований гуртожиток чоловічої гімназії. Пізніше - музичний корпус педагогічного училища. Певний час він використовувався як склад торгової мережі. І нарешті, у 1996 р., знайшов своє нове призначення, яке, на щастя, виконує і нині.

Нині в залах музею площею в 550 кв.м розміщено близько 10 тисяч експонатів. Двоповерхова будівля поділена на зали, кожен з яких присвячено певній історичній події чи постаті.

У першому залі бачимо експонати, які розповідають про заселення краю, історичні події, його економічний та промисловий розвиток. Тут знаходяться рештки мамонта, що були знайдені у 1963 р. під час будівництва автовокзалу м.Лебедин.

В окремому залі знаходяться предмети та особисті речі з мастку графа Капніста. Експозиція відтворює побут тих часів. На чільному місці розташовані матеріали про перебування Т.Г.Шевченка на Лебединщині. Поет відвідав край у 1859 р. Враження від поїздки втілилися у пісні *“Ой на горі ромен цвіте”*. Музейна бібліотека сьогодні налічує близько 200 примірників шевченкіани.

Цікаві матеріали з розділу музейної експозиції *“Лебединщина в період Великої Вітчизняної війни”*. Тут знаходяться фотографії і документи про партизанський рух в нашому краю, учасників бойових дій, лебединців-учасників штурму Берліна, про кавалерів ордена Слави, 15 земляків - Героїв Радянського Союзу на чолі з двічі Героєм Радянського Союзу, маршалом бронетанкових військ СРСР П.С.Рибалком, а також про почесних громадян цього міста - двічі Героя Радянського Союзу генерала В.С.Петрова, Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта І.М.Русіянова та генерала О.В.Чапаєва - сина легендарного героя громадянської війни В.І.Чапаєва, які звільняли Лебедин від фашистської навали.

У залі *“Музична спадщина Лебединщини”* знаходяться матеріали, які розповідають про життєвий і творчий шлях етнографа і музикознавця О.І.Стеблянка, перебування в Лебедині у 1893 р. С.В.Рахманінова - видатного російського музиканта, про всевітньо відомого співака І.Н.Стешенка. Більшу частину зали займає експозиція, присвячена творчому і життєвому шляху славетного українського співака Б.Р.Гмирі. Його творчий доробок - це 37 оперних партій, 545 камерних творів та народних пісень. Понад 420 з них записані на платівки, до того ж 3 опери: *“Богдан Хмельницький”*, *“Царева наречена”*, *“Тарас Бульба”*. Представлені в музеї і роботи самодіяльних художників та майстрів Лебединщини. Регулярно проводяться виставки дитячих робіт.

Музей постійно проводить роботу з оновлення й розширення своїх експозицій. Так, з'явився новий розділ *“Лебединщина спортивна”*. Серед експонатів - фото 23 видатних спортсменів - наших земляків, які зробили великий вклад у розвиток спорту не тільки району чи області, а взагалі країни. Серед них чемпіони світу, Європи, призери Олімпійських Ігор: Л.Приходько, Л.Солоха, М.Смага, В.Савон, О.Терещенко, В.Харченко, М.Фігура та інш.

Нещодавно в музеї з'явилася експозиція *“Туристична Лебединщина”*. Працівниками музею розроблені туристичні маршрути: *“Михайлівська цілина”*, *“Шелхівське озеро”*, с.Межиріч, *“Народний музей двічі героя Радянського Союзу маршала бронетанкових військ П.С.Рибалка - уроженця с.М.Вистроп”*.

Одним з важливих завдань є збереження і розвиток місцевих краєзнавчих музеїв, що відтворюють українську самобутність і ментальність. Адже їх втрата веде до втрати почуття національної гідності і самоповаги, переривання історичної пам'яті народу.

СТАЛІНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ І УКРАЇНА

З 1991 р. Україна почала розбудовувати правову, соціальну державу. Для ефективного будівництва держави український народ повинен вивчити і знати історію своєї нації та держави, особливо період Сталінського режиму.

Розвиток правової системи в 30-ті роки, як і державного апарату в цілому, був спрямований на зміцнення командно-адміністративної системи управління, подальшої її централізації. Характерною рисою правової системи стає пріоритет загальносоюзного законодавства перед республіканським. Політизація суспільства супроводжувалася ідеологізацією усіх сторін суспільного життя - від економіки до культури, побутових стосунків. В Україні, як і в інших республіках колишнього Союзу, відбулося зрощення більшовицької ідеології та державної влади, завдяки державній тоталітарній ідеології була створена модель *“партія-державна”*.

Вважалося, що необхідною передумовою прискореного повоєнного відродження має бути партійне керівництво цим процесом. Після війни партія, перш за все, відновлювала й перебудовувала свої лави, форми та методи роботи. Сталін та його оточення приділяли особливу увагу її кількісному зростанню, посиленню ідеологічної роботи як у самій партії, так і серед широких мас населення. В Україні у 1950 р. чисельність партії сягала близько 700 тис. чол., але істотно переважали в ній представники інтелігенції (службовці), а не робітники й колгоспники, як стверджувала офіційна пропаганда. Основною вадою тоталітарної моделі партії була її повна залежність від волі верхівки - власне однієї особи. В цьому проявлялася партійно-державна унітарність. Усі досягнення українського народу на з'їзді приписувалися *“мудрому керівництву великого вождя і вчителя”* [3, 88].

В Україні панувала централізація управління. Кожен крок узгоджувався з Москвою, на все треба було просити дозволу центру. Політика тоталітарного насильства над життям та діяльністю людей вимагала від партійно-державних кадрів певних якостей, готовності виконати будь-який наказ, виходячи з положення, що *“партія завжди права”*. Сталінізм наскрізь пронизував

економічне життя українського народу. Вважалося, що в умовах нетоварного господарства, економіки безринкового типу вирішальним фактором успішного розвитку народного господарства має стати політична й організаторська робота партії, зокрема агітаційна, пропагандистська, масово-політична робота всіх парторганізацій. Вони мали роз'яснювати населенню необхідність виконання поточних господарських планів, боротьби за своєчасне проведення сільськогосподарських робіт, підвищення врожаїв сільгоспкультур тощо. При монополізованій економіці, свідомій неконвертованості карбованця економічні зв'язки СРСР з навколишнім світом були обмеженими. Все зводилося до статичної моделі *“керівної ролі партії у господарському будівництві”*. Основою економіки були екстенсивні методи розвитку, головна увага приділялася кількісним показникам [1, 162].

Набагато складнішим було становище на селі. Для мільйонів колгоспників жорсткі заходи, за допомогою яких у колгоспах післявоєнного часу забезпечувалося вилучення сільськогосподарської продукції, оберталися тяжким лихом, як це мало місце у 1946-1947 рр. в Україні, коли голодування стало масовим явищем. На селі широко застосовувалася примусова праця. З 1948 р. на колгоспних зборах виносили *“громадські вирокі”* тим, хто недостатньо активно працював. До липня 1950 р. в Україні було винесено понад 11 тис. таких вироків. У постановах партійних та радянських органів, на перший погляд, ділових і водночас спрямованих на захист інтересів людини-трудівника, траплялося багато формального й навіть цинічного.

Демократії в умовах сталінщини не було й бути не могло (селянам заборонялося без дозволу властей навіть виїжджати із сіл, вони не мали паспортів, їхні присадибні ділянки обкладалися надмірними податками, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо). Голод 1946-1947 рр. був одним із трагічних явищ у житті народу України, замовчуваних тоталітарною системою. Приховувався він як невігідна для режиму інформація, як державна таємниця. Це замовчування було злочинним і продуманим. Причин, що викликали цей третій *“радянський голод”*, було немало: це і наслідки війни, несприятливі погодні умови весни та літа 1946 р., посуха. Але основною причиною лиха була саме сталінщина, панування адміністративних методів господарювання [3, 110].

З ініціативи Сталіна ЦК ВКП(б) ухвалив ряд партійних документів з питань літератури й мистецтва, в яких проявилася авторитарність думок і оцінок, грубе втручання у творчу діяльність, заперечення елементарних художніх свобод. У республіці час від часу відбувалися масові пошуки “українських націоналістів”. Методи, що їх застосовували при цьому владні структури, були вже давно апробовані: звинувачення у буржуазному націоналізмі, низькопоклонстві перед Заходом, інших “зріхах”.

Отже, можна зробити висновок, що в командно-адміністративній системі, що склалася, державні і господарські органи діяли під жорстким контролем партійних органів і в рамках централізованого управління відомчого апарату. Сформований привілейований прошарок бюрократії займав керівні місця в партійних, радянських, військових, господарських, репресивних органах. Боротьба в керівництві партії привела до зміцнення єдиновладдя. Режим особистої влади Генерального секретаря партії, який також виконував функції глави держави, стає характерною ознакою радянської політико-державної системи майже до середини 50-х років. На зламі ХХ ст. людство дістало можливість наочно побачити результати всеобучу в “школі комунізму”. Всебічна сталінізація суспільства не наблизилася до нормального цивілізованого життя [2, 83].

1. Музиченко П. Історія держави і права України. - К.: Знання, 1999. - 662 с.

2. Костюк Г. Сталінізм в Україні. - К., 1995. - 252 с.

3. Керльционий В. Історія держави і права України. - Львів, 1996. - 310 с.

СУМЩИНА В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Цей період характеризується частими адміністративними змінами, що відбувалися на землях нинішньої Сумщини. Можна виділити дві основні причини цього:

по-перше, внаслідок частих війн між Литвою або пізніше Річчю Посполитою та Московською державою деякі території входили до складу то до однієї, то до іншої сторони, що, відповідно, вело до змін і в адміністративному устрої на цих землях.

50-60-ті роки XIV ст. характеризувалися феодалною роздробленістю на українських землях, а також відсутністю сильної централізованої влади в Золотій Орді (з кінця 50-х до початку 80-х років XIV ст. там змінилося 25 ханів). Цим скористалася Литва, яка швидко захопила Волинь. Після битви на р. Сині Води у 1362 р., де військо литовського князя Ольгерда завдало поразки монголо-татарському війську, до Литви були приєднані Поділля, Київщина і Переяславщина. Ще раніше, у 1355-1356 рр. були захоплені й землі Чернігово-Сіверщини. Таким чином, наш край увійшов до складу Литовської держави.

У 1500-1503 рр. відбулася литовсько-російська війна, внаслідок якої (за умовами перемир'я) до Росії відійшла частина Чернігово-Сіверщини, зокрема Путивльщина. До 1508 р. у складі Московської держави перебували ті землі нинішньої Сумщини, що входили до Переяславщини.

Ще один військовий конфлікт відбувся у 1618 р., коли польський королевич Володислав IV, намагаючись захопити московський престол, зібрав армію і у союзі з 20-тисячним військом запорозьким кошового отамана П.Конашевича-Сагайдачного дійшов до Москви. Хоча Москва не була захоплена, російський уряд був змушений укласти 1 грудня 1618 р. вигідний для Речі Посполитої Деулінський договір. Згідно з цим документом, до Польщі відійшла частина сіверських міст. Місто Путивль залишилося за Московською державою і набуло статусу порубіжного. На півдні московсько-польський кордон проходив західніше від Сумського городища і східніше Охтирського. Таким чином, більша частина території нинішньої Сумщини опинилася у складі Речі Посполитої¹.

У 1632-1634 рр. відбулася наступна війна - московсько-польська або Смоленська. Частина бойових дій проходила на землях Чернігово-Сіверщини. Хоча сіверський напрямок ведення воєнних операцій для московського уряду відігравав допоміжну роль (основні сили були скеровані під Смоленськ)², все ж сутички між польськими й російськими військами відбувалися у багатьох населених пунктах Чернігово-Сіверщини, у тому числі Путивлі, Ромнах, с.Берега (на Глухівщині) тощо.

Дана війна була невдалою для Московської держави. Вона закінчилася Полянським мирним договором, згідно з яким Річ Посполита отримала смоленські та чернігово-сіверські землі. Разом з останніми до Польщі відійшли деякі населені пункти нашого краю. За Полянським договором було підтверджено російсько-польський кордон, встановлений за Деулінським перемир'ям. Кордони корегувалися протягом 1635-1648 рр.

Територією нашого краю кордон проходив по р.Сухий Ромен до Деханівського та Недригайлівського городищ, по р.Терн до р.Бобрик, далі перетинав р.Бобрик та р.Сула до Городицького городища (останнє відійшло до Московської держави), до р.Псел, вниз по Пселу до Кам'яного городища (було у складі Речі Посполитої), перетнувши Псел по його протоці Олешниця до р.Ворскла, по Ворсклі до Скельського городища, яке відійшло до Росії. Північний кордон починався за 40-50 верст на південний захід від Путивля і йшов на схід - північніше Ворожби, до річок Локня та Івниця, північно-східніше Суджі різко повертав на південь, по р.Псел та гірлу річок Ілек і Бобрівка описував дугу до південного сходу і тягнувся до Хотьмизька. Звідтіля на схід кордон проходив вздовж Белгородської лінії³.

Внаслідок такого розмежування Путивльський повіт залишився за Московською державою, більша частина Конотопщини відійшла до Речі Посполитої. Але проведений кордон ще довгий час був предметом суперечок між державами. Він переглядався у 1642 р. московськими урядовцями, але безрезультатно. У 1646 р. внаслідок московсько-польських переговорів Польща віддала Москві низку населених пунктів, що увійшли до складу Путивльського повіту - села на лівому березі р.Клевень, - а також городища Охтирське, Недригайлівське, Вільшанське, Городецьке, Кам'яне і Малий Бобрик.

по-друге, адміністративні перетворення відбувалися цілком природним шляхом в кожній державі - з'являлися нові населені пункти, волості, повіти; занепадали старі; внаслідок тих чи інших адміністративних реформ змінювався адміністративний устрій тощо.

Перші декілька десятиліть литовської влади на українських землях існували удільні князівства. У цей час до складу Київського князівства входили Путивль, Хотинь, Ромен, Глинськ, Бирин, Мельня та деякі інші населені пункти нинішньої Сумщини. Норми залежності удільних князівств від Великого князя литовського закріплювалися й регулювалися різноманітними договорами і уставними грамотами.

З 90-х років XIV ст. удільні князівства були перетворені на землі (області) Великого князівства Литовського. У 1440 р. Київська земля знову отримала статус удільного князівства, а до її складу увійшли Переяславщина та південні волості Чернігово-Сіверщини, у тому числі Путивльщина. Але у 70-х роках XV ст. адміністративно-територіальний устрій на українських землях було остаточно змінено. Основними одиницями нового поділу стали воєводства, які, у свою чергу, поділялися на повіти⁴.

¹Сумщина в історії України: Навчальний посібник. - Суми, 2005. - С.79.

²Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): Наукове видання. - К., 2006. - С.98.

³Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упорядн. Л.А.Покидченко; Редкол.: Л.П.Сапухіна (відп. ред.) та ін. - Суми, 2000. - С.169.

⁴Там само. - С.168.

КНЯГИНЯ АНАСТАСІЯ ЗАСЛАВСЬКА - ЗАМОВНИЦЯ І ФУНДАТОРКА ПЕРЕСОПНИЦЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Неповторною пам'яткою української культури, вершиною українського рукописного мистецтва вважається Пересопницьке Євангеліє. Це перший з відомих нам повний переклад канонічного церковнослов'янського євангельського тексту тогочасною українською мовою.

Робота над створенням книги розпочалася 15 серпня 1556 р. у Троїцькому монастирі в селі Двірці на Хмельниччині, закінчилася 29 серпня 1561 р. в Пересопницькому Пречистенському монастирі, що в колишньому давньоруському місті Пересопниця (нині - село на Рівненщині).

“*Благовірною і христоробивою*” фундаторкою цього справжнього літературного і мистецького шедевиру стала, як зазначається в рукописі, княгиня Анастасія Заславська-Гольшанська - волинська поміщиця, яка спричинилася до активного опору частини православних культурно-освітніх діячів краю войовничому католицизму. Саме вона зуміла реалізувати найголовнішу ідею свого часу - переклад Святого Письма на живу народну мову, а також уживання народної мови в Богослужінні. Про це в післямові до Євангелія сказано, що переклад зроблений “*для ліпшого врозуміння люду християнського посполитого*”.

Те, що саме княгиня Анастасія Заславська здійснила цю велику справу, на нашу думку, не було випадковістю. Адже вона була представницею відомого українського княжого роду князів Гольшанських-Дубровицьких. Цей волинський рід виводить своє родове коріння з дому святого Великого князя Володимира, хрестителя України-Русі. Першу писемну згадку про цей благовірний княжий рід знаходимо в “*Літописі руському*” під 1184 р., коли наші князі розбили половців, і серед них був і князь Дубровицький Гліб Юрієвич, правнук князя Святополка Турівського і Київського¹.

Батько Анастасії, Юрій, був великим благодійником святих обителів і храмів, особливо Києво-Печерської Лаври, в першій половині XVI ст. Князі Гольшанські-Дубровицькі володіли в північному Погоринні цілою волостю, їм належав уділ Дубровицький,

і у своїх володіннях тоді ще православні князі, щоб захистити себе і своїх підлеглих від ворожих нападів та нищення, будували фортеці і замки - в Дубровиці, Висоцьку, Городно тощо. Щоб захистити людські душі від скверни, засновували вони у своїх володіннях монастирі, будували храми Божі, щоб у них віками плекалась непогасна віра Христова - святе українське православ'я. Також наповняли вони святині Богословськими книгами, іконами, хрестами, плащаницями тощо, оздоблювали, розмальовували монастирські і парафіяльні храми, давали десятину на обителі Божі з своїх ланів, лісів, озер².

У цій побожній княжій родині народилася і українська православна свята Іуліанія, чий могили і до сьогодні знаходяться в Ближніх (Антонієвих) печерах Києво-Печерської Лаври³.

Сам князь Юрій Гольшанський був похований в Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі.

Отже, бачачи великі і святі справи свого батька та сестри, своїх дідів і прадідів, які будували храми і монастирі і самі були священиками та ченцями в них, надихалася на богоугодні справи і Анастасія Заславська.

Здійснити свій задум Анастасія Юріївна змогла лише після смерті свого чоловіка, Кузьми Івановича Заславського, коли прийняла монаший постриг при Святотроїцькому монастирі в Заславлі, де невдовзі стала ігуменею Парасковією. Таким чином, набувши статусу автономного владики, вона не потребувала нічиїх благословень на переклад. Величезні ресурси були вкладені в цю справу. Слабка поліська жінка розпочала та зуміла завершити справу, на яку до того не зважувався ніхто. Подолавши п'ятирічну тернисту стежину, вона подарувала людям довгоочікуване Святе Письмо їхньою рідною, цілком зрозумілою мовою.

¹Літопис руський. - К., 1989. - С.333.

²Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. - Луцьк, 2000. - С.376-377.

³Патерик Печерський, або Отечник. - К.: Києво-Печерська Успенська Лавра, 2004. - С.337-340.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

Розвиток ситуації у Європі у першій половині ХХ ст. характеризувався рядом визначних подій. Відбулася перша в історії людства кровопролитна війна, в яку було втягнуто більшість провідних країн світу. Не залишились осторонь і українські землі, які перебували у складі двох ворогуючих між собою імперій - Австро-Угорської і Російської. У той же час це був сприятливий період для заяви своїх національних інтересів українцями, що вони і зробили. Наприкінці 30-х років Версальсько-Вашингтонська система, не витримуючи натиску міцніючої Німеччини та її сателітів, починає руйнуватися. За цих умов українське питання поступово виходить на одне з чільних місць у міжнародній політиці. У вузькому розумінні - це питання про місце і роль українського фактора у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому - про умови і механізм возз'єднання українських земель і про створення власної державності.

У цей час починаються відцентрові тенденції у Чехословаччині. Так, 6 жовтня 1938 р. Словаччина оголосила про свою автономію. Празький уряд також був змушений надати автономію Підкарпатській Русі (Закарпаття). 11 жовтня 1938 р. було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А.Бродій - лідер русофілів. Прем'єр-міністром було призначено голову Центральної Народної Ради Августина Волошина.

Подальший розвиток Карпатської України обумовлений політичною ситуацією, що на той час склалася навколо Чехословаччини. Вже 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна була змушена віддати Угорщині 1856 км² своєї території з населенням 180 тис. чол., куди входили два найбільших міста: столиця Ужгород і Мукачів. Це рішення було своєрідним авансом Угорщині, яку Німеччина намагалася перетворити на свого сателіта. Але це не зупинило українців, і державотворчі процеси продовжувались.

12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України. У них взяли участь 92,5% населення, з них 92,4% проголосували за Українське національне об'єднання (УНО), яке очолював А.Волошин.

Великою помилкою уряду А.Волошина було ігнорування русино-та русофільського рухів, які ще залишалися потужною і досить масовою політичною силою. Вони й склали основу опозиційної й не завжди мирної боротьби проти уряду та його діяльності.

Самостійницька політика уряду А.Волошина досягла свого апогею в середині березня 1939 р., коли остаточно розпалася Чехословацька федерація. Проголошення незалежності 15 березня 1939 р. було вимушеним кроком. Іншого виходу не було. Розпад ЧСР зробив територію Карпатської України беззахисною перед угорською агресією. Офіційне оформлення незалежної держави - Карпатської України, мало на меті, по можливості, ускладнити агресію Угорщини.

Ще у вересні 1938 р. в Ужгороді було створено Українську національну оборону, яка після Віденського арбітражу вже у Хусті була реорганізована у "*Карпатську Січ*", очолювану Д.Климушем. В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. хортистська Угорщина, за підтримки гітлерівської Німеччини, розпочала відкриту агресію проти Карпатської України. З перших же годин угорського вторгнення частини Карпатської Січі вели кровопролитні бої з переважаючими силами противника по лінії Ужгород-Мукачеве-Берегове-Севлюш. 16 березня 1939 р., зазнавши значних втрат, ворог зумів захопити Хуст, а 18 березня більша частина території Карпатської України була окупована угорськими військами. У гірських районах загони "*Карпатської Січі*" продовжували боротьбу з угорськими регулярними частинами до кінця травня 1939 р. Наприкінці березня 1939 р. президент республіки А.Волошин і частина уряду на чолі з прем'єром Ю.Реваєм виїхала через Румунію в еміграцію.

П'ятимісячне існування автономної Підкарпатської Русі як державного утворення у федерації з Чехією і Словаччиною та кількадедне як незалежної держави мало велике значення для українського народу, визначило приналежність Закарпаття до України.

СТАРОЖИТНОСТІ СЕЛА БУЙМЕР

Серед мальовничої природи Сумської області потопає в садах село Буймер Тростянецького району. Воно розташоване на пагорбі між чотирма ставками та обвите з усіх боків лісами. Село має дуже давню й дивну історію.

Перша писемна згадка про нього відноситься до 1740 р. У церковних документах зазначалося, що в 1780 р. відбудовано на кошти генерала Зоріча Миколаївську церкву, яка була побудована з цегли та мала позолочену баню. У минулому с. Буймер називалося Стара Михайлівка. Ця земля належала генералу Зорічу.

Біля церкви на Покрову у центрі села проходив ярмарок. На початку ХІХ ст. їх було вже три - Стрітенський, Миколаївський, Дмитрівський.

У цей час почалася забудова помістя. В центрі побудовано триповерховий будинок із куполами, під будинком був склеп, де ховали тільки заможних людей і родичів поміщика І. Маркова. Але цей будинок не зберігся - був зруйнований і на його місці нині стоїть ферма. Поруч з цим будинком трохи пізніше було побудовано два двоповерхові і викопано ставок. Від церкви і до кінця вулиці було зведено огорожу з білого каменю і ажурних ґрат. У 1827 р. з обох боків воріт, які знаходилися на перехресті доріг, що вели з центральної садиби, було побудовано приміщення для гостей. Після смерті Маркова в центральній садибі оселилися його сини, які закінчили Петербурзький кадетський корпус.

Славилось село своїм сукном, що вироблялося з кінця ХVІІІ ст. на фабриці поміщика І. Маркова. Тут працювало близько 80 його кріпаків. Кожен рік вироблялося 4-5 тис. аршин сукна, що здебільшого постачалося до казни. Поступово фабрика збільшувала обсяги виробництва. У 1860 р. було вироблено 6629 аршин на суму 43195 крб. У цей час на фабриці працювало 394 робітники. На 1867 р. у Харківській губернії було 6 суконних фабрик. Однією із найбільших була саме Буймерська. У 60-х роках ХІХ ст. працювали винокурний, селітряний і цегляний заводи. У 1865 р. селітряний завод виробив продукції на суму 5625 крб., а цегляний - 99 крб.

Поступово кількість жителів зростала: у 1887 р. їх було 944, а у 1885 - 2821 чоловік. У 1915 р. в селі народилося 152 дитини.

Довівши господарство до занепаду, Маркови в 1893 р. землі Буймера продали цукрозаводчику Кенігу. Майже всі селяни працювали на плантаціях цукрових буряків. Інші шили взуття, виготовляли посуд, вирощували льон і коноплю. За селом були збудовані два млини.

Великим лихом для села була пожежа 1883 р., під час якої згоріли всі селянські хати, залишилися тільки кам'яні забудови та одна землянка. Пожежа трапилася якраз на жнива, коли в селі були лише діти та старі.

До зими всі будинки були відбудовані. З переказів старожилів я дізнався, що за допомогою селяни звернулися до пана, ім'я якого не збереглося, і він віддав цілий сосновий ліс на відбудову села. А хто не мав змоги відбудувати будинок, копав землянки. Буймерська економія Кеніга мала 1488 десятин орної землі. В економії було побудовано квартири для управляючих і службовців, казарми для робітників, а також господарські споруди: дві воловні, конюшня, свинарник, кузня, теслярня та різні складські приміщення.

До 1879 р. населення було майже неписьменним. Лише 59 жителів мали освіту, серед них не було жодної жінки. У 1879 р. за пропозицією Лебединської земської управи у селі була відкрита земська школа з трирічним терміном навчання. Основними предметами були арифметика, читання, письмо і Закон Божий. Навчання велося російською мовою. Працював один учитель з 60-65-ма дітьми. Закон Божий викладав священник. Навчання починалося з вересня і тривало до початку сільськогосподарських робіт, тобто 6-7 місяців.

Разом із земською працювала і церковноприходська школа, що розміщувалася у дерев'яному приміщенні на території теперішнього колгоспного двору. Ця школа була однокласною.

Таким чином, село Буймер в ХІХ ст. вже мало досить великі для свого часу заводи та фабрики. Діяли тут навчальні заклади. Розвивалося сільське господарство. Але історія цього села досі детально не досліджена й дане питання потребує подальшого вивчення.

“ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ” НА ШЛЯХУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Початок ХХІ ст. відзначено для України та деяких інших країн пострадянського простору переходом від авторитаризму до громадянського демократичного суспільства.

Історія української державницької ідеї новітнього часу як передумова “*Помаранчевої революції*” є проблемою, яка носить історіософський характер, і тому має розглядатися у цивілізаційному контексті. Саме такий підхід допоможе визначити сукупність тих історичних чинників, які і склали передумови “*Помаранчевої революції*” в Україні на початку ХХІ ст.

До середини ХІХ ст. рівень соціально-економічного розвитку України, її залежне політичне становище у складі Російської імперії гальмували створення достатніх умов для інтенсивного формування усіх ознак нації. У той період етнокультурна самобутність українців відрізняла їх від інших народів, і одночасно зароджувалися елементи етнічної самосвідомості на рівні психологічного усвідомлення своєї культурно-побутової індивідуальності. В народній масі цей процес проходив стихійно і повільно, а в інтелігентському середовищі - напружено, набираючи теоретичного, а з кінця ХІХ ст. й політичного змісту.

Політичний аспект є однією з характерних ознак національної самосвідомості, притаманної, головним чином, інтелектуальній еліті, яка стала носієм державотворчої ідеї. В умовах становлення постіндустріального суспільства та посилення процесів світової глобалізації одномоментним втіленням української державної ідеї став феномен “*Помаранчевої революції*” (2004-2005 рр.).

Перехідний стан українського суспільства мав би бути відзначений переходом від тоталітаризму до демократії, створенням правової держави, трансформацією командно-адміністративної економіки у соціально-орієнтовану ринкову економіку, утвердженням загальнолюдських цінностей у духовному житті суспільства, зміною ролі України у міжнародних відносинах від об'єкта до суб'єкта геополітики.

Проте процес державотворення в Україні виявився не таким прямолінійним і послідовно спрогнозованим, як на це сподівались мільйони українців, що віддали свої голоси за незалежність України

у 1991 р. Сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників ускладнили процеси демократизації в Україні. Перехідній політичній системі України притаманні, поряд з демократичними ознаками, риси, що властиві олігархічним та охлократичним режимам. Це вплив номенклатури, що нерідко об'єднується в клани, є схильною до корупції і байдужою до суспільних інтересів; збереження командно-адміністративних методів управління, що є наслідком нерозвиненості механізмів стримувань і противаг у політичній системі; не до кінця вирішене питання з формуванням правлячої більшості, що знижує відповідальність уряду за свої дії та політичної опозиції, яка б мала стати інструментом контролю за прийняттям державних рішень та діяльністю владних інститутів.

Така ситуація зумовила гострий перебіг подій листопада-грудня 2004 р. в Україні. “*Помаранчева революція*” була викликана зростанням громадянської активності в умовах формування громадянського суспільства, кризою довіри до влади, невдоволенням непослідовністю курсу реформ, ігноруванням інтересів народу України в ході їхнього проведення, сформованістю світогляду нового покоління громадян, яке не могло миритися з ігноруванням та порушеннями основних принципів життя демократичного суспільства.

Отже, “*Помаранчева революція*” засвідчила, що українська нація прагне до такої суспільно-політичної моделі, як громадянське суспільство з його цінностями та ідеалами.

Потрібно також відзначити й те, що ніщо так не говорить про потенціальні можливості народу в кожному епоху його історії, як стан зв'язків між громадянами та представниками влади. Перші уроки “*Помаранчевої революції*” свідчать, що народ, який прагне реалізувати свою державницьку ідею, повинен цілеспрямовано творити, плекати, навчати власну політичну еліту. І в цьому випадку величезну роль має відіграти інтелектуальна діяльність, яка саме й повинна забезпечувати високий рівень політичної культури. Багатовіковий досвід України наочно засвідчив, що коли впродовж кількох генерацій бракує або стає менше інтелектуалів, які задають тон розумової інтенсивності відповідно до вимог доби, серед широких мас спадає допитливість, їх інтелектуальні запити падають нижче рівня, якого вимагає виклик часу. Такого історія не пробачає.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРТЕМЕНКО Юрій Юрійович - студент групи Ю-85 СумДУ

АРУТЮНЯН Ірина Сергіївна - студентка III курсу Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ (Науковий керівник - *Нікітін Ю.О.*)

БИТЮК Інна Вікторівна - студентка групи ЖТ-52 СумДУ

БОЙКО Любов Олександрівна - студентка групи ЖТ-52 СумДУ

ВАСИЛЬЄВ Костянтин Костянтинович - доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри гігієни та екології, соціальної медицини і організації охорони здоров'я Медичного інституту СумДУ

ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії СумДУ

ГЛУШАН Олена Володимирівна - асистент кафедри історії СумДУ

ГОЛОВАЧОВА Сніжана Вікторівна - студентка групи Ю-82 СумДУ (Науковий керівник - *Нестеренко В.А.*)

ГОНЧАРЕНКО Анатолій Володимирович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка

ДЕГТЯРЬОВ Сергій Іванович - старший науковий співробітник Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства СумДУ

ЄРЕМЕНКО Юлія Миколаївна - студентка групи Ю-82 СумДУ (Науковий керівник - *Нестеренко В.А.*)

ЖУРБА Тетяна Сергіївна - студентка групи Ю-82 СумДУ (Науковий керівник - *Дегтярьов С.І.*)

КЛИМЕНКО Валентина Анатоліївна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії СумДУ

ЛІСОВА Віта Олександрівна - магістрантка історичного

факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка (Науковий керівник - *Гончаренко А.В.*)

ЛОБКО Наталія Вікторівна - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії СумДУ

ЛУЦИК Аліна Сергіївна - студентка групи Ю-81 СумДУ (Науковий керівник - *Дегтярьов С.І.*)

МАНЬКІВСЬКИЙ Дмитро Валентинович - студент групи Ю-82 СумДУ (Науковий керівник - *Глушан О.В.*)

НІКІТІН Юрій Олександрович - кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

НЕСТЕРЕНКО Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії СумДУ

ПАРЬОХА Ірина Василівна - студентка III курсу Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ (Науковий керівник - *Нікітін Ю.О.*)

ПЛИС Віктор Сергійович - студент групи ТМ-41 СумДУ (Науковий керівник - *Федченко Л.А.*)

РАННЄВ Віталій Миколайович - студент групи Ю-61 СумДУ

РАТУШНИЙ Олександр Валерійович - студент групи ГМ-51 СумДУ

САЄНКО Артем Сергійович - студент групи ММ-84 СумДУ (Науковий керівник - *Лобко Н.В.*)

СІНЯНСЬКИЙ Костянтин Павлович - студент групи Ю-85 СумДУ (Науковий керівник - *Нестеренко В.А.*)

ТЮТЮННИК Вікторія Василівна - студентка групи Ю-75 СумДУ

ЧИБІРЯК Максим Сергійович - студент групи Ю-81 СумДУ (Науковий керівник - *Федченко Л.А.*)

ШМАТКО Сергій Миколайович - студент групи Ю-84 СумДУ (Науковий керівник - *Федченко Л.А.*)

ЗМІСТ

ВЛАСЕНКО В.М. Постаць гетьмана Івана Мазепи й українська еміграція у Румунії міжвоєнного періоду	3	ЛОБКО Н.В., БИТЮК І.В. До питання про соціальне походження Івана Мазепи	83
ВАСИЛЬЄВ К.К. Доктор Всеволод Васильевич Завьялов (1895-1965). К истории политической эмиграции из Украины	9	НЕСТЕРЕНКО В.А. Театральне життя Сум в роки окупації (1941-1943)	86
ВАСИЛЬЄВ К.К. Доктор медицины Новороссийского университета П.Х.Калачев (1868-1946)	14	НІКІТІН Ю.О. Діяльність губернського у селянських справах присутствія в Київській губернії у 60-80-х роках XIX ст.	94
ВЛАСЕНКО В.М., БИТЮК І.В. Союз українських журналістів і письменників у Відні: створення, мета і завдання	17	АРУТЮНЯН І.С. Репресивна політика радянської влади щодо церкви	97
ВЛАСЕНКО В.М., РАННСВ В.М. Функції органів радянської прокуратури на Сумщині у 1922-1933 рр.	23	ГОЛОВАЧОВА С.В. До біографії Павла Чубинського	99
ГЛУШАН О.В. Участь С.В.Бородаєвського в роботі Наукової Колегії Українського національного музею-архіву	34	ЄРЕМЕНКО Ю.М. З історії створення тексту Державного гімну України	101
ГЛУШАН О.В. АРТЕМЕНКО Ю.Ю. Громадська думка населення щодо Голодомору 1932-1933 рр. в Україні (на прикладі Білопільського, Глухівського та Тростянецького районів Сумської області)	39	ЖУРБА Т. Правоохоронні органи Російської імперії кінця XIX - початку XX ст. (на прикладі Сумщини)	103
ГОНЧАРЕНКО А.В. Американська історіографія британсько-російських відносин у контексті Східного питання (70-80-ті роки XIX ст.)	51	ЛІСОВА В.О. Загострення російсько-британських відносин: афганська проблема 1885 р.	106
ДЕГТЯРЬОВ С.І. Склад та освітній рівень службовців державних установ нижчих інстанцій Російської імперії кінця XVIII - першої половини XIX ст. (на прикладі повітових судів)	53	ЛУЦИК А. Діяльність земських і підкоморських судів на території України-Гетьманщини у другій половині XVIII ст.	109
ДЕГТЯРЬОВ С.І., РАГУШНИЙ О. Поліцейські функції воєвод Слобідської України у другій половині XVII ст.	56	ЛУЦИК А. Судочинство на українських землях у другій половині XVII - середині XVIII ст.	112
ДЕГТЯРЬОВ С.І., ТЮТЮННИК В.В. Роль гетьмана І.С.Мазепи у розвитку господарських відносин та приватного землеволодіння в Україні-Гетьманщині	58	МАНЬКІВСЬКИЙ Д.В. Лебединський краєзнавчий музей	116
КЛИМЕНКО В.А. Доброчинницька діяльність Івана Мазепи	68	ПАРЬОХА І.В. Сталінський тоталітарний режим і Україна	118
КЛИМЕНКО В.А., БОЙКО Л.О. Мафорій Слобожанщини	70	ПЛИС В. Сумщина в адміністративно-територіальному устрої литовсько-польської доби	121
ЛОБКО Н.В. До питання про значення генеалогічних відомостей в біографічних дослідженнях	77	САСНКО А. Княгиня Анастасія Заславська - замовниця і фундаторка Пересопницького Євангелія	124
		СНІЯНСЬКИЙ К. Карпатська Україна	126
		ЧИБІРЯК М. Старожитності села Буймер	128
		ШМАТКО С. "Помаранчева революція" на шляху державотворення в Україні	130
		ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	132

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
(ВИПУСК III)**

матеріали науково-теоретичної конференції
викладачів, аспірантів та студентів

Відповідальний за випуск В.А.Нестеренко

Редактори: В.М.Власенко, О.В.Глушан, С.І.Дегтярьов, В.А.Нестеренко

Комп'ютерний набір та верстання: О.В.Глушан
Коректор Л.А.Федченко

Підп. до друку 6.07.2009,
Формат 60x84/16. Папір офс. Гарнітура Times New Roman Сут. Друк офс.
Ум. друк.арк. 7,91. Обл.-вид.арк. 8,7.
Тираж 100 прим.
Замовлення №

Видавництво СумДУ при Сумському державному університеті
40007, м.Суми, вул.Римського-Корсакова, 2.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК №3062 від 17.12.2007.
Надруковано у друкарні СумДУ
40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2.